

Mustafa Ertürk

Dr., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı,
Ankara/Türkiye
Doctor, Ministry of Culture and Tourism Presidency for Turks Abroad and Related Communities,
Ankara/Turkiye

eposta: erturkmustafa1@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7172-7133>

Atıf/Citation: Ertürk, M. 2024. Osmanlı/Türk Modernleşmesi: Süreç Pratikleri ve Kısıtlayıcı Toplumsal Yapı/Aktör/ Dinamikler Bağlamında Bir Analiz. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12/39, 332-365. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1465445>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	05.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted:	17.05.2024
Yayın Tarihi/Published:	15.06.2024

OSMANLI/TÜRK MODERNLEŞMESİ: SÜREÇ PRATİKLERİ VE KISITLAYICI TOPLUMSAL YAPI/AKTÖR/ DİNAMİKLER BAĞLAMINDA BİR ANALİZ

Öz

Modernleşme, Batı'da rönesans, reform süreçleri ve aydınlanma ile başlayan bilgi, bilim ve düşünce akımlarından etkilenen ve teknik, ekonomik, toplumsal ve siyasi alanlarda değişim ve dönüşümlere yol açan bir süreçtir. Bu sürecin ana eksenini Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi'nde belirginleşmiştir. Türk modernleşmesi, Osmanlı'nın son iki yüzyılından Cumhuriyet dönemine uzanan ve yönetim kademesinin inisiyatifiyle gerçekleşen bir süreç olarak başlamış ve devam etmiştir. Osmanlı'nın askeri ve teknolojik geri kalmışlığı, Batı'nın üstünlüğünün farkına varılmasına ve modernleşme çabalarının başlamasına neden olmuştur. Bu süreç, askeri teknoloji ve yönetimin Batı'dan doğrudan aktarımıyla başlamış, ancak zamanla değişiklik göstererek diğer alanlara da yayılmıştır. Batı Avrupa modernleşme süreci ile Osmanlı İmparatorluğunun yaşadığı modernleşme sürecini belirleyen neden ve temellerin farkının görülebileceği yer, Osmanlı ile Avrupa modernleşmesi arasındaki koşulların farkında işaretlenmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı/Türk modernleşmesi Batı modernleşmesinden pek çok konuda farklılıklar gösteren bir süreç deneyimlemiştir. Bu araştırma Osmanlı/Türk modernleşmesinin genel çerçevesi Batıda gerçekleşen ve örnek alınmış olan modernleşme dönem, süreç, pratikler ekseninde karşılaştırmalı bir sorunsallaştırma üzerinden Türk modernleşmesinin "arzulanan" biçimde gerçekle(eme)me sürecinin kısıtlayıcı faktörlerini dönem, kurum, aktör, yapı çerçevesinde incelemektedir. Çalışmanın ilk bölümünde Osmanlı/Türk modernleşme sürecinin yönetimine yön veren temel faktörler, sürecin gelişimini belirleyen endişeler ve modernleşme pratiklerinin uygulama alanları ve biçimi tartışılmıştır. İkinci bölümde ise, modernleşme sürecinin hedeflenen sonuçlara ulaşımını engelleyen kısıtlayıcı toplumsal düzenin ekonomik işeyiş biçimini şekillendiren yapısı, toplumsal yapının üzerinde yükseldiği zeminin özellikleri ve toplumsal ilişkilerin ekonomisi

kısıtlayıcı yapı ve dinamikler perspektifinden araştırılmıştır. Sonuçta Türk modernleşmesi temel Osmanlı/Türk toplumsal yapı, aktör ve dinamiklerinin belirleyici ve şekillendirici özellikleri ekseninde gerçekleşen sui generis bir görünüm arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Osmanlı/Türk modernleşmesi, toplumsal yapı, toplumsal ilişkiler, tımar sistemi, cemaat, lonca sistemi

OTTOMAN/TURKISH MODERNIZATION: AN ANALYSIS IN THE CONTEXT OF PROCESS PRACTICES AND CONSTRAINING SOCIAL STRUCTURE/ACTORS/DYNAMICS

Abstract

Modernization is a process that is influenced by the movements of knowledge, science and thought that started with the renaissance, reform processes and enlightenment in the West, leading to changes and transformations in technical, economic, social and political fields. The main axis of this process became evident in the French Revolution and the Industrial Revolution. Turkish modernization started and continued from the last two centuries of the Ottoman Empire to the Republican period as a process that was initiated by the administrative level. The military and technological backwardness of the Ottoman Empire led to the realization of the superiority of the West and the beginning of modernization efforts. This process started with the direct transfer of military technology and administration from the West, but spread to other fields as well. The difference between the causes and foundations determining the modernization process in Western Europe and the modernization process experienced by the Ottoman Empire is marked by the difference in the conditions between Ottoman and European modernization. In this context, Ottoman/Turkish modernization experienced a process that differed from Western modernization in many respects. This research examines the limiting factors of the process of Turkish modernization that did not (did not) take place in the "desired" way within the framework of period, institution, actor and structure through a comparative problematization on the axis of the general framework of Ottoman/Turkish modernization and the modernization periods, processes and practices that took place in the West. In the first part of the study, the main factors shaping the management of the Ottoman/Turkish modernization process, the concerns determining the development of the process and the application areas and forms of modernization practices are discussed. In the second part, the structure of the restrictive social order shaping the economic functioning of the modernization process, the characteristics of the ground on which the social structure is based and the economy of social relations are investigated from the perspective of restrictive structures and dynamics. As a result, Turkish modernization has a sui generis outlook, which is realized on the axis of the determining and shaping characteristics of the basic Ottoman/Turkish social structure, actors and dynamics.

Keywords: Modernization, Ottoman/Turkish modernization, social structure, social relations, manorialism, community, guild system

Giriş

Batıda rönesans, reform ve aydınlanma gibi süreçlerin doğurduğu bilgi, bilim ve düşünce evreninde yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelere eşlik eden ekonomik, toplumsal, siyasal ve tekniğe ilişkin bireysel ve toplumsal devrimler niteliğindeki devasa büyüklükteki değişim ve dönüşümler sürecine işaret eden modernleşmenin bileşenleri birbirini etkileyen ilişkiler bütününde somutlaşan özel mülkiyet, bireyselleşme, burjuvazi, pazar ekonomisi, rasyonalite, kentleşme, bürokrasi, merkezi yönetim gibi bir dizi faktör ve aktörler biçiminde çerçevelenmiştir.

Osmanlı'nın kabaca son iki yüzyılını kapsayan ve Cumhuriyetin kuruluşu ile yeni bir şekle bürünerek ivme kazanan bir süreç olarak Türk modernleşmesi, modernleşmenin kaynağı olan Batı'da olduğu gibi birtakım temel yapı, dinamik ve süreçlerin neden-sonuç oluşturduğu bileşkenin doğurduğu spontane bir süreç biçiminde gerçekleşmekten ziyade, Osmanlı İmparatorluğunun ve ardından yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletinin yönetim kademesinin arzu, niyet, inisiyatif ve hedefleri ekseninde gerçekleş(tiril)miştir. Bu durum Türk modernleşmesinin Batıda yaşanan modernleşme serüveninden farklılar temelinde ve seyrinde bir deneyim ve pratikler bütünü oluşturarak Türk modernleşmesine *sui generis* bir renk vermiştir.

Osmanlı İmparatorluğunda askeri alanda yaşanan bir dizi yenilginin yarattığı saiklerle şekillenen modernleşmenin bir sorunsal olarak gündeme geldiği andan itibaren algılanması, yorumlanması ve tartışılmasına eşlik eden pratik ve uygulamaların biçim, araç ve yönteminin Batı modernleşme sürecinin sonuçlarının transferinde kristalleşmesi sadece Osmanlı/Türk modernleşme tarihinin seyrini belirlememiş aynı zamanda ulaşılması beklenen hedef zaviyesinden Türk modernleşmesinin başarı ve başarısızlıklarını da şekillendirmiştir.

Osmanlı/Türk modernleşmesini farklı disiplin alanlarından inceleyen hatırı sayılır literatürün varlığına rağmen, Türk modernleşmesini aynı zamanda örnek alınan Batı tarzı modernleşme serencamının içeriklerini bünyesinde taşıma ve taşıyamama imkânı bağlamında inceleyen çalışmaların eksikliği göze çarpmaktadır. Bu çerçevede bu araştırma Osmanlı/Türk modernleşmesinin genel çerçevesini Batıda gerçekleşen ve örnek alınmış olan modernleşme dönem, süreç, pratikler ekseninde karşılaştırmalı bir sorunsallaştırma üzerinden Türk modernleşmesinin "arzulanan" biçimde gerçekleş(eme)me sürecinin kısıtlayıcı faktörlerini kurum, aktör, yapı ve dinamikler çerçevesinde araştırmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde Osmanlı/Türk modernleşme sürecinin yönetimine yön veren temel faktörler, sürecin gelişimini belirleyen endişeler ve modernleşme pratiklerinin uygulama alanları ve biçimi tartışılmıştır. Bu çerçevede Osmanlı/Türk modernleşmesinin konumuz bağlamında yorumlanmasına teme teşkil etmesi nedeniyle Osmanlı yönetim kademesinde modernleşme ihtiyacının hissedilmesine zemin hazırlayan nedenler, nedenlerin yorumlanması ve analiz edilmesine yönelik gerçekleştirilen çalışmalar, modernleşmenin bir

program olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlayan raporlar ve yönetim kademesinin modernleşme yöntem ve biçimine ilişkin tercihleri araştırılmıştır. Ardından bütünlüklü bir biçimde modernleşme sürecinin çerçevelenmesinin gerekliliği ve modernleşmenin genişleme biçiminin takip edilmesini kolaylaştırmak amacıyla süreç diyakronik bir düzlemde modernleşmeye konu edilen alan, kurum ve yapılar ekseninde tartışılmıştır. İkinci bölümde ise, modernleşme sürecinin yönetim kademesi tarafından belirlenen hedeflenmiş sonuçlara yönelik engelleyici sosyo-ekonomik yapı, toplumsal aktörler ve dinamikler eksenini sorunsallaştırılmıştır. Bu çerçevede Osmanlı dünyasında toplumsal düzenin ekonomik işeyiş biçimini şekillendiren yapısı, toplumsal yapının üzerinde yükseldiği zeminin özellikleri ve toplumsal ilişkilerin ekonomisi kısıtlayıcı yapı, aktör ve dinamikler perspektifinden araştırılmıştır.

1. Sürecin Yönetimi: Dönem, Uygulama, Kurum ve Aktörler

Osmanlı İmparatorluğunun 17. yüzyılda İkinci Viyana bozgunu (1683) başta olmak üzere girdiği savaşlardan önemli oranda yenilgi ile çıkması (Berkes 2012: 42; Karpat 2021: 92) farklı coğrafyalarda Osmanlı hakimiyetinin kaybedilmesi ile sonuçlanmıştır (Faroqhi 2011: 78). Tüm bu savaşlarda yaşanan yenilgiler, Osmanlı İmparatorluğunun askeri ve teknolojik düzeyi ile Batı Avrupa'nın aynı tarihte ulaştığı düzey arasındaki mesafenin büyüklüğüne açıkça işaret ederek (Berkes 2012: 73) Osmanlı askeri yapı, teknoloji ve yönetiminin Batı Avrupa karşısında geri kalmışlığına ilişkin soruları gündeme taşımıştır (Ortaylı 2019: 14). Bu sorular, Türk modernleşmesinin takip edebileceği iki ana kulvara işaret etmektedir; birincisi Batının entelektüel, toplumsal, siyasal ve kültürel gelişmelerini paranteze alarak ekonomik ve askeri üstünlüğünü temin ettiği düşünülen teknoloji ve bu teknolojinin kurumlarının aktarımı, ikincisi ise Batının teknolojisi ve bu teknolojinin maddi koşullarının zemini olan düşünce, kültür ve yaşam ve siyasal yapısını önceleyen bir modernleşme sürecidir (Karpat 2012: 15). Batının askeri gücü karşısında hissedilen zafiyete (Cihan 2004: 199) eşlik eden aciliyet (Mardin 2015: 153) Osmanlı/Türk modernleşmesinin detaylı bir biçimde düşünülmeden ve tartışılmadan hızla gerçekleştirilmesi biçiminde somutlaşan (Berkes 2012: 77) Batıya karşı Osmanlı'nın kendini koruma tedbiri programı biçiminde başlamasına neden olmuştur (İnalçık, 2013: 68). Bu çerçevede, Batı modernleşmesinin ürünü olan askeri teknoloji ve yön(e)timin aynı alanda gerçekleştirilmesi gereken bir taşıma/transfer işlemi olduğu kabulünden hareket edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı modernleşmesi, Batı modernleşmesinin devasa sonuçlarından yalnızca birinin-askeri teknik ve yöntem- dolaysız aktarımı olarak filizlenmiştir. Bu aktarımın düzey ve yoğunluğu zaman içinde değişiklik ve çeşitlilik göstererek (Mardin 2015: 154) farklı alanlara sirayet etmiş olsa da Türk modernleşmesinin tarihsel sürecinde belki de en az değişen şey belirleyici bir eksen olarak askeri modernleşmenin hafızası olmuştur.

1.1.Hazırlıklar ve Başlangıç: Lale Devri ve Nizam-ı Cedid

Türk modernleşmesinde ilk bilinçli girişimler 18. Yüzyılın başlarında görülür (Lewis 1993: 46). Lale Devrini (1718-1730) de kapsayan bu yüzyıl Osmanlının modernleşme sürecinde Batı'nın sanayi ve politik devrimlerinden bu yana somut biçimler almış modellerine (Gencer 2003: 31) doğru (Ortaylı 2007: 104) bir açılım dönemi olarak belirginleşir (Ziyade 2003: 309). Geleneksel olandan Batılı anlamda moderne doğru askeri alan başta olmak üzere farklı alanlarda görülen bir zihniyet dönüşümüne yönelik referanslar seti ve bu referansların somut görüntüsünü ise modern Batı dünyasının siyasal, askeri ve toplumsal dünyasının refah temelinde değerlendirilebilecek değer ve yapılarının başta sultan ve sadrazamlar olmak üzere Osmanlı yönetici sınıfına dahil oluşunun resmini oluşturması (Mardin 2016: 12) açısından Türk modernleşmesi tarihinde Lale Devri dramatik bir kırılma noktasına işaret eder (Yazıcı 2019: 34). Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu tarafından, Paris, Viyana, Moskova ve Polonya'ya gönderilen elçiler (Mardin 2016: 12) ile modern Batı dünyasının bilgisi, kültürü ve tekniği takip edilmeye (Ziyade 2003: 309) ve elçilerin devlete sunacağı bilgiler ışığında modernleşme süreci hızlandırılmaya çalışılmıştır. Bu dönemin modernleşme uygulamaları ve kurumları başarılı sonuçlar üretmese de gerçek anlamda modernleşme sürecinin başlangıcı (Ahmad 2012: 10; Karpat 2021: 93) ve sonrasına yaptığı etki ve yönlendirmeler bağlamında Türk modernleşmesinin doğru anlaşılması bakımından önemlidir. Özellikle 1720 yılında Lale Devri'nin padişahı III. Ahmed ve dönemin önemli ismi olan Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafında Paris'e gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi ve kendisine refakat eden oğlu Yirmisekiz Çelebizade Said Efendi'den Fransa'nın uygarlık ve eğitim araçlarını inceleyerek Fransa'da Türklere faydalı olacak şeyler (Kunt 1988: 53) ve Osmanlı ülkesinde uygulanabilecekler hakkında bir rapor (Topdemir 2002: 23) hazırlanmasının istenmesi (Altuntek 1993: 196; Korkmaz 1999: 288-89) devlet kademesinin Batı dünyasının Osmanlıya göre farklı bir süreç içinde olduğunun farkında olmasının yanı sıra elçiye yüklenen misyon Türk modernleşmesi açısından devlet katındaki niyet ve arzusunun ciddiyetinin kanıtı olarak değerlendirilmelidir. Mehmed Çelebi'nin ziyareti sürecinde hazırladığı Sefaretname-i Fransa raporu modernitenin başkenti (Harvey, 2019) Paris'in modern hayatı ve askeri yapısına ilişkin izlenimleri detaylı bir biçimde içerse de (Ziyade 2003: 309) rapor, modern dünyayı derinlikli bir kavrayışla sunmamakla birlikte, dönemin Batı'yı ve moderniteyi kavraması bağlamında yeni bir perspektife işaret etmesinin (Berkes 2012: 56) yanı sıra Türk modernleşmesinin ilk manifestosu olarak kabul edilebilir (İnalçık 2008: 15). Bu seyahatin Türk modernleşmesi açısından asıl önemli sonucu ise matbaanın Osmanlıya girişi olmuştur (Karpat 2021: 93). Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın desteği ve Said Çelebi ile İbrahim Müteferrika'nın girişimleri ve özel çabaları ile 1727'de kurulan matbaa (Berkes 2012: 56), Türk modernleşmesinin başlangıç dönemi için önemli bir olay olarak işaretlenmelidir (Lewis 1993: 51; Mardin 2016: 155). Müteferrika'nın bu matbaada bastığı eserlerden biri kendisinin kaleme almış olduğu *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Ümem* (Milletler Düzeninde İlmi Usuller) isimli eser Müteferrika'nın matbaacılığının gölgesinde kalan Türk modernleşme serüvenindeki bir diğer

rolünün göstergesi olsa da unutulmuştur (Berkes 2012: 50). Bu eserde Müteferrika, Osmanlı Devleti'nin Batı devletleri karşısında gerileme nedenlerini; coğrafi keşiflerin sonuçlarını, Avrupa'nın gelişme nedenlerine karşın Osmanlı'nın askeri yenilgilerinin sebeplerini (Şen 1995: 73-74); modernleşmenin askeri ve siyasi gerekliliği ve bu gerekliliklerin temini için yapılması gerekenleri (Korkmaz 1999: 292) çeşitli başlıklar altında karşılaştırmalı ve kapsamlı bir şekilde sunmuştur (Şen 1995: 73-74). Özellikle eserin son bölümünde Avrupa'nın savaşlarda devrim yaratan sürekli ordularını, eğitimlerini, askeri yasa ve savaş yöntemlerini etkili bir biçimde tanıtan Müteferrika'nın (Korkmaz 1999: 292; Ziyade 2003: 312) Osmanlı İmparatorluğunda ortaya çıkan sorunları farklı boyutlardan tespit ettiği ve modernleşme tekliflerini bu çerçevede teknik ve pratik çözüm önerileri ile desteklediği dikkate alınrsa kendinden sonraki modernleşme süreçlerini etkilemiş olduğu tespit edilebilir (Şen 1995: 70). Bu bağlamda ilk defa Müteferrika tarafından bu eserde ortaya atılan Nizam-ı Cedit (Yeni Düzen) tamlaması sonraki modernleşme uygulamalarında uzunca bir dönem Osmanlı devletinin modernleşme politikasını belirleyici olduğu kabul edilebilir (Korkmaz 1999: 292-93; Şen 1995: 45). Fakat Batı ile modernleşme bağlamında bir ön-hazırlık olarak değerlendirilebilecek Lale Devri, yöneticilerin toplumdan koptuğu, imtiyazlı bir yaşam sürdürdükleri gibi değerlendirmeler nedeniyle Patrona Halil isyanı ile sonlandırılmış (Mardin 2016: 13) olsa da askeri alanda modernleşme sürecinin kesintilerle birlikte devam etme sürecinin temellerini atmıştır. Bu çerçevede, isyanın bastırılmasından hemen sonra Avrupa'nın tanınmış generallerinden ihtida ederek Humbaracı Ahmed Paşa adını alan Fransız asıllı Claude-Alexandre, Comte de Bonneval yönetimi altında (Berkes 2012: 64) 1733'te Humbaracı Ocağı kurulmuş ve bir Hendesehane açılmış (Lewis 1993: 48-49) fakat bu kurumların ömürleri kısa sürmüştür (Berkes 2012: 65). Hendesehane, kendisinden sonra açılacak olan askeri mühendishanelerin öncülü olmuştur. Bu çerçevede, modern anlamda askeri eğitim kapsamında değerlendirilebilecek Macar asıllı Fransız topçu subayı Baron de Tott'un da destek olduğu (Lewis 1993: 50) top dökümhanesi, topçu ocağı ve denizcilik için yeni bir matematik okulu olarak Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun'un 1775'te açılışı (Beydilli 2020a: 513; Ziyade 2003: 314) dönemin modernleşme çabalarındaki sürekliliğe işaret etmesi bakımından zikredilmeye değer gelişmeler olarak görülmelidir. Mühendishaneler, Osmanlı eğitim kurumlarında modernleşmenin ilk yansımaları olarak değerlendirilmeyi hak eder (Gökçe 2022: 3). Askeri alanda da olsa yeni bir eğitim kurumu olarak mühendishaneler, Osmanlı'nın klasik eğitim kurumları olan medresenin dışında yeni bir geleneğin başlangıcı olarak Türk modernleşme sürecinin Lale devrinden Cumhuriyetin ilanına kadar olan serüveninde klasik ve modern olarak birbiri ile zaman zaman çatışan iki farklı eğitim geleneği ve bu iki farklı geleneğin ürettiği düşün dünyasının temel harcının atıldığı zemindir (İhsanoğlu 1998: 282, 2010: 213-4).

I. Abdülhamid ve veziri Halil Hamid Paşa'nın sadareti döneminde (1782-1785) modernleşme hamleleri askeri alanda yazılan eserlerin tercümesi, Fransız uzmanlardan

yararlanılarak (Karpas 2021: 93-94) askeri okulların faaliyetlerinin artırılması, bir süredir atıl durumdaki matbaanın aktif hale getirilmesi gibi gerçekçi bir reform ve uygulamalar setinin hayata geçirilmesi (Karagöz 1995: 185) III. Selim'in (1789-1807) uygulamaya koyacağı modernleşme programına önemli bir altlık temin etmiştir (Ziyade 2003: 315).

Modernleşmenin ilk girişimleri, gerekli görülen alanlarda-özellikle askeri alanda seçilmiş modern unsurların aktarımı (Lewis 1993: 46) modernleşmeyi niyetlenen amaçlar bağlamında temin edemediği gibi, uygulamalar sürekli kesintiye uğramış ve toplumsal bağlamda da yöneticilerin arzu ettiği biçimde kabul görmemiştir (Mardin, 2016, s. 29). Türk modernleşmesi tarihi açısından önemli köşe taşları olarak değerlendirilebilecek ilk dönem bu modernleşme girişimleri Batıdan gelen uzmanlar, Batıya gönderilen Osmanlı elçileri ve yönetici ile ulema kesiminin ısrarlı desteğine rağmen "şaşılacak kadar yetersiz, yüzeyde kalmış" (Berkes, 2012, s. 73) olmakla toplumsal ve siyasi alanda modernleşmenin kapılarını aralayıcı (s. 42) özelliği bağlamında çifte durumu ortaya çıkarmıştır.

Lale Devrinde ilk bilinçli modernleşme girişimleri başlamış olsa da modernleşme serüvenin sistemli bir biçime dönüşümüne yönelik adımlar, III. Selim'in gerçekleştirdiği modernleşme çabalarında somutlaşır (İnalçık, 2013: 68). III. Selim (1789-1807), Osmanlı-Türk modernleşme sürecinin "babası" olarak genel kabul görmüştür (İnalçık, 2013: 51). Bu genel kabulün altında yatan neden Osmanlı dünyasının modernleşme serüveninde III. Selimin önemi yalnızca modernleşme sürecinin sistematik bir çerçeveye oturtulması anlamında tarihlenmesinde bir başlangıç olmasından (Engin 2013: 12) öte, Osmanlı toplumunda hızlı bir değişikliğe gidilmesi gerekliliğine ilişkin yarattığı hissiyat olmuştur (İnalçık, 2013: 52). III. Selim'in tahta çıkmadan önce genç bir veliahtken Fransa Kralı XVI. Louis ile bir veliaht ile kralın modernleşme istişare/yazışmaları olarak değerlendirilebilecek mektuplaşmalarında Osmanlı devlet sisteminde sistematik bir modernleşme aşamasının işaretleri takip edilebilecek netliktedir (Ortaylı 2007: 98). Tahta çıkışından hemen sonra III. Selim devletin yönetici kademesinden, ordu bürokrasisinden, ulemadan, idarenin çeşitli kesimlerinden oluşan bir Divan'ül-Meşveret (Danışma Meclisi) toplayarak (Berkes 2012: 91; Ziyade 2003: 315) meclisin üyelerinden Osmanlı devletinde görebildikleri sorunları tespit etmeleri ve bu sorunlara ilişkin çözüm önerilerini detaylı bir layiha (rapor) biçiminde sunmalarını istemiştir (Akşin 1988: 75; Berkes 2012: 92; Yeşil 2010: 75). Bu çerçevede kaleme alınan yirmiden fazla ıslahat layihesindeki (Akşin 1988: 75; Kenan 2010a: 15) esaslardan hareketle yetmiş iki maddelik bir ıslahat programı hazırlanarak (Çelik 2010: 574) "yeni bir düzen vermek" anlamına gelen Nizam-ı Cedid (Beydilli 2007: 175) adı altında III. Selim yönetimi boyunca hayata geçirilmeye çalışılmıştır (Yeşil 2010: 75). III. Selim'in kararlılığı ile 1793 yılında başlatılan Nizam-ı Cedid Hareketi ile temelde Batılı tarzda yeni bir merkezîyetçi yönetimin geliştirilmesi amacına ulaşmak hedeflenmiştir (Karpas 2004b: 6, 2012: 19). Nizam-ı Cedid'i doğuran itici sebep modernleşen Batı karşısında (Zürcher 2000: 40) Osmanlı imparatorluğunun gerileyişini tersine çevirmek üzere toplum, ticaret, ekonomi, üretim ve tarım gibi birbiri ile ilişkili alanlardaki

Osmanlı/Türk Modernleşmesi: Süreç Pratikleri ve Kısıtlayıcı Toplumsal Yapı/Aktör/ Dinamikler Bağlamında Bir Analiz

bozulmaları iyileştirebilecek sistematik, akılcı ve verimli bir merkezi yönetimi geliştirmek olmuştur (Karpat 2012: 19). Fakat önerilerinin tamamına yakını askeri alanla sınırlı kalan (Beydilli 2007: 176) layihalar içinde merkezi idareyi güçlendirmek adına askeri alanın dışında reform hareketlerini içeren ve bu doğrultuda önemli teklifleri olan Tatarcık Abdullah Efendi'nin layihası yerine, askeri gücü önceleyen Ratip Efendi'nin layihısından yana sultanın tercihte bulunması (Karpat 2012: 19) modern anlamda bir yönetim becerisine heveslenen (Berkes 2012: 117) Nizam-ı Cedid'in başarısını baltalamış, Türk modernleşme serüveninde Nizam-ı Cedid hareketi askeri alanla sınırlı kalmıştır (Karpat 2012: 19-20). Nizam-ı Cedid "yeni bir düzen" olmaktan ilk kez Müteferrika'nın eserinde zikrettiği talimli birliklerden oluşan bir orduya doğru daraltılmıştır (Berkes 2012: 94). Hazırlanan layihalarla ortaya çıkan Nizam-ı Cedid, uygulama aşamasında askeri alana sıkışmakla birlikte dönem itibarıyla küçümsenemeyecek derecede önemli bir modernleşme pratiği oluşturur (Berkes 2012: 96; Çelik 2010: 574). Bu çerçevede, Nizam-ı Cedid'in merkezindeki ağırlık Nizam-ı Cedid ordusunun kurulması (Berkes 2012: 97) ve denizcilik, topçuluk gibi modern bilim ve teknikler gerektiren askeri kara ve deniz okullarında somutlaşmaktadır (Lewis 1993: 60). Bir mühendis okulu olmaktan ziyade (Berkes 2012: 97) askeri-teknik bir okul formatında dönemin en önemli kurumlarından biri olarak (Beydilli 2020b: 515) Mühendishane-i Berri Hümayun (Kara Mühendishanesi) 1795 yılında açılmış (Çelik 2010: 575), okul müfredatında askeri teknik derslerin yanı sıra, hat, imlâ, hesap ve hendese, Arapça ve Fransızca, arazi ölçümü, diferansiyel, integral, mekanik ve astronomi gibi derslere yer verilmiştir (Beydilli 1995: 59-60). Teknik çizimlerin kusursuz çoğaltılması (Beydilli 2020b: 515), okulda okutulan telif ve tercüme eserlerin ve üretilen bilgilerin öğrencilere ucuz ve hızlı bir şekilde aktarımı amacıyla (Kenan 2010b: 137) 1796'da okulun zemin katında bir matbaa açılmıştır (Acar, Bir, ve Kaçar 2016: 8-9). Askeri talim ve eğitim alanındaki eğitimci ve uzmanlar özellikle Fransız (Zürcher 2000: 41) subaylardan karşılanmış ve Fransızca mühendishanelerde öğrenciler için zorunlu ders olarak müfredata girmiştir (Lewis 1993: 60). Fransızcanın zorunlu ders olmasının ve Fransız eğitimci ve uzmanlar aracılığıyla öğrencilerin dönemin modern düşüncelerine aşinalıkları nedeniyle modern Batı ile Osmanlı arasında yeni iletişim kanalları açılmıştır (Zürcher 2000: 42). Bir diğer iletişim kanalı şüphesiz Avrupa ülkeleri ile doğrudan, düzenli ve güvenilir iletişim kurmak amacıyla (Lewis 1993: 62) 1793 yılından itibaren sırasıyla Londra, Berlin, Madrid, Viyana (Şakul 2005: 123) gibi Avrupa başkentlerinde daimi elçiliklerin açılması olmuştur (Berkes 2012: 99; Zürcher 2000: 43). Türk modernleşmesini bilgilendirecek ve altlık oluşturacak ilk sistematik değerlendirmeler, açılan bu elçiliklerde görevlendirilen diplomatlar marifetiyle sağlanmaya başlamış olması nedeniyle sonraki dönemlerin modernleşme tekliflerinin yapılandırılmasında daimi elçilikler önemli bir görev ifa etmiştir (Mardin 2016: 13). Çünkü, elçiler sadece diplomat olarak değil, aynı zamanda buldukları ülkelerin modern kurum, bilim ve dillerini öğrenerek imparatorluğun hizmetine sunmak misyonuyla

görevlendirilmişlerdi (Lewis 1993: 62). Nizam-ı Cedid dönemi boyunca yukarıda zikredilen artan iletişim kanallarının da etkisiyle III. Selim modernleşme planını geliştirerek idari, siyasi ve ticari alanlarda gerçekleştirilecek bir dizi program hazırlamış olsa da bunun yalnızca askeri alanla ilgili kısımlarını hayata geçirebilmiştir (Karpas 2021: 94). Bununla birlikte Nizam-ı Cedid döneminde özellikle eğitim modelinde fen ve doğa bilimleri özelinde gerçekleştirilen reformlar (Kenan 2010b: 160), modern teknik ve bilim eğitimi yapan okulların genişletilmesi ve yenilerinin kurulması, Fransızcadan yapılan tercüme bu dönemin modernleşme programının temel başarıları olarak zikredilebilir (Berkes 2012: 96). Bu dönemin modernleşme hamlesi, nedenleri Osmanlı toplumsal ortamından kaynaklı ciddi anlamda bir muhalefetle karşılaşmış, Yeniçerilerin isyanı ile Nizam-ı Cedid ordusunun ilgası, padişahın tahttan indirilmesi ve programı yürüten ekibin ve III. Selim'in idamıyla son bulması Türk modernleşme serüveninin devlete bakan yüzünde aksamalara neden olan olumsuzluklara zemin hazırlamıştır (Beydilli 2007: 177).

1.2. Askeri Modernleşmeden Bürokratik Modernleşmeye

III. Selim döneminde askeri alanda yarım kalan modernleşme girişimlerinin devamının sağlanması ve merkezi yönetimin güçlendirilerek bürokratik ve idari dönüşümün üst yapıda gerçekleştirilmesi II. Mahmud döneminin (1808-1839) modernleşme programını biçimlendirmiştir (Karpas 2012: 15). Bu dönemin temel modernleşme politikasını modern ordunun kurulması ile merkezi devletin güçlendirilmesi oluşturmuş ve II. Mahmud'un modernleşme reformları bu politikanın araçları olarak işe koşulmuştur (Zürcher 2000: 63-64). Lale Devri ve Nizam-ı Cedid döneminden sonra gerçek anlamda modernleşme olarak adlandırılabilir adımlar 1831-1838 tarihleri arasında II. Mahmud'un idari ve toplumsal alandaki reformlarında görülür olmasının (İnalçık, 2013: 60) başlıca nedeni, modernleşmeyi askeri sınırlılıklardan daha geniş bir zemine taşıyacak olan yeni bir yönetim grubunun ortaya çıkmasının II. Mahmut döneminde gerçekleşmiş olmasında yatar (İnalçık, 2013: 59)

Başarı ve başarısızlıklar muvacehesinde geçmişten devraldığı modernleşme birikiminin II. Mahmud'un modernleşme uygulamalarında tayin edici bir rolü olmuş, modernleşmenin başarıya ulaşmasında merkezi otoritenin sağlanmasının gerekliliğine ikna olmuş (Engin 2013: 14) ve bunu temin üzere giriştiği reform programı on dokuz ve yirminci yüzyıldaki haleflerinin takip edeceği modernleşme projelerinin ana hatlarını belirlemiştir (Lewis 1993: 81; Zürcher 2000: 63). Geçmişten çıkardığı dersler çerçevesinde modernleşme programına uzun sayılabilecek bir hazırlık döneminden sonra (Findley 2012: 23) 1826 yılında geleneksel düzenin merkezi kaynağı ve modernleşmenin önünde bir engel olarak gördüğü (Lewis 1993: 81) yeniçeri ocağını ortadan kaldırarak Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordu kurmuş (İhsanoğlu 1998: 292; Karpas 2006: 24; Zürcher 2000: 64) ve bu yeni ordudan aldığı güçle merkezi yönetimi güçlendirmek adına toprak beylerini tasfiye ederek iyiden bozulmuş olan tımar sistemini ortadan kaldırmıştır (Karpas 2021: 95). Yeniçeriliğin kaldırılması ile modernleşme süreci önündeki en ciddi engellerden biri

Osmanlı/Türk Modernleşmesi: Süreç Pratikleri ve Kısıtlayıcı Toplumsal Yapı/Aktör/ Dinamikler Bağlamında Bir Analiz

bertaraf edilerek (Akyıldız 2012: 54) önceki dönemlere kıyasla modernleşme projesi hızlanmış ve bu durum Osmanlı/Türk modernleşmesi sürecinin yeni bir aşamaya geçişine neden olmuştur

Yeni ordunun modern tarzda yapılandırılması için gerekli olan subaylar (Lewis 1993: 84) daha önce kurulmuş olan Mühendishanelerden karşılanmaya çalışılmışsa da yetersiz kalındığının görülmesi (İhsanoğlu 1998: 292) ve merkezi yönetimi yapılandırmak adına asker-sivil bürokratların yetiştirilmesi ihtiyaçları nedeniyle 1827'de Mekteb-i Tıbbiye ve 1834-1835'te, Mekteb-i Harbiye adıyla askeri okullar açılmıştır (İhsanoğlu 1998: 292; Ortaylı 1987: 36). Bu okullarda eğitim verecek subaylar özellikle Prusya'dan getirilmiş (Ortaylı 2007: 117) ve böylece yaklaşık bir yüzyıl sürecek olan Osmanlı askeri yönetiminde Alman nüfuzunun temelleri atılmıştır (Zürcher 2000: 66). Eğitim müfredatında zorunlu yabancı dilin yer aldığı ve akılcı, pozitivist bir müfredatla bu okullarda yetişen öğrenciler, Osmanlı İmparatorluğunun ileriki dönemlerinde ve sonrasında Cumhuriyetin kurucu kadrolarının oluşumunda yer almışlardır (Cihan 2004: 206; Zürcher 2000: 70). Sultan, güçlü muhalefete karşın (Lewis 1993: 84) 1827'de ilk kez Avrupa ülkelerine eğitim almak üzere Mekteb-i Harbiye'den öğrenciler göndermiştir (Zürcher 2000: 70). Askeri eğitim için gittikleri Avrupa ülkelerini daha yakından tanıma fırsatı bulan bu öğrenciler, ülkeye döndükten sonra önemli görevlere gelerek Avrupa'da edindikleri bilgi ile Osmanlının modernleşmesi ve Cumhuriyetin modernleşme politikasının belirlenmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. 1821'de Babıali'de kurulan Tercüme Odası (Findley 2016: 49; Lewis 1993: 89), formel anlamda bir devlet dairesi olmaktan öte, dönemin diplomatik dili olan Fransızcanın öğretildiği önemli bir eğitim kurumu işlevini de yerine getirerek (Zürcher 2000: 71) modernleşme sürecine inanan bürokrat ve aydınların yetişmesine önemli katkılar sunmuştur (İnalçık, 2013: 59). Merkezi yönetimi güçlendirmek adına, bürokratik yapılanmada modern bir örgütlenme örnek alınarak sadrazam ve şeyhülislam makamlarında toplanmış yetkiler uzmanlaşmış nezaret (bakanlıklar) ve meclisler kurularak paylaştırılmıştır (Akşin 1988: 114-15). Sivil memurların yetiştirilmesi amacıyla ilkokul düzeyinde Mekteb-i Maarif-i Adliyye açılması (Ortaylı 1987: 36); toplumun ve dış kamuoyunu devlet yönetimi ile ilgili konularda düzenli bilgilendirmek amacıyla Türkçe ve Fransızca olmak üzere 1831'de ilk Osmanlı resmi gazetesi olarak Takvim-i Vekâyi'nin çıkarılması (Lewis 1993: 95); 1834'de Posta Teşkilatı'nın kurulması (Lewis 1993: 96); merkez bürokrasidaki memurların ve vilayetlerin yönetiminde de valilerin topladıkları vergilere son verilerek düzenli maaşa bağlanmaları ve köy ve mahalleler için muhtarlıklar kurulması (Ortaylı 1987: 38) merkezi yönetimin güçlendirilmesine yönelik çabaların ürünü olmuştur. Fakat merkezi bürokratik yapılanma pratikleri, geleneksel ile modern sistemin aynı anda bünyesinde barındırmaya devam etmesi (Ortaylı 1987: 39) nedeniyle arzulanan amaçları yaratmaktan uzak kalmış ve bu durum bürokratik modernleşmenin Cumhuriyetin kuruluşuna kadar ertelenmesine neden olmuştur. Islahat yerine kurumların, yapıların ortadan

kaldırılarak yenilerinin kurulması düşüncesinde somutlaşan modernleşme pratikleri II. Mahmud dönemi modernleşme anlayışının temel özelliklerine dönüşmüştür. Bununla birlikte, güçlü bir merkezi yönetim ve rasyonel bürokratikleşme başlığı altında girilen reformların gerektirdiği düzenli gelir kaynağı olarak vergi sistemine yönelik reformlardaki eksiklikler ve başarısızlıklar döneme damgasını vurmuştur. Fakat bu dönemin modernleşme çabaları, Tanzimat döneminin modernleşme girişimlerinin hazırlayıcısı olması ve Türk modernleşmesinin yönünü (Engin 2013: 15) ve biçimini belirlemesi (Turhan 1994: 146) bakımından önemli bir role sahiptir. Bu dönemin askeri, idari ve eğitim alanındaki reformları Gülhane Hattı Hümayunu olarak adlandırılan (Mardin 2016: 14) Tanzimat Fermanı ile yeni bir boyut kazanmıştır (Gencer 2008: 356).

1.3. Alanı Genişletmek: Eğitim, Ulaşım, Sanayi

Düzen vermek anlamında gelen tanzim sözcüğünün çoğulu olan Tanzimat (Berkes 2012: 213), dönemi (1839-1877) askeri alanda başlamış ve bir önceki dönemde yönetim alanını da bünyesine katmış olan Osmanlı/Türk modernleşmesinin farklı alanlara doğru genişletilmesi çabalarına karşılık gelir (Zürcher 2000: 88-102). Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yaşayan tüm tebaaya eşit hak, mal ve can güvenliği temin edeceğinin vaadi ile vergi sistemi, askeri ve yargı konularında bir takım reformların ilanı olan Tanzimat Fermanı'nın (Karpas 2006: 242, 2021: 97) ilanı bir bakıma III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde devleti kurtarmak için askeri alanda yapılan modernleşme hamlelerini, yine devleti kurtarmak üzere fakat bu kez yasalarla temin etme çabası olarak belirlemiştir. Bu bağlamda, dönemin Batı dünyasının bürokratik ve toplumsal yapısı ile geleneksel Osmanlı kurumları arasında bir iletişim kurma çabası olarak görülebilecek olan Ferman merkeziyetçilik ve bürokratikleşmenin hızlanması bağlamında önemli bir katkı sunmuş olsa da ilan edildiği tarihe kadar gerçekleştirilen modernleşme programlarının geliştirilmiş şeklinden (Karpas 2006: 31-32) ve devletin gücünün tahkimi ve toplumun tebaa olarak yeniden sunumundan başkaca bir çerçeveye sunmamıştır (İnalçık, 2013: 61; Karpas 2006: 32).

Yüzyılın başından itibaren imparatorluğun modernleşmesi görevini üstlenmiş olan devletin bu amacını gerçekleştirebilmesi için temelde yapması gereken şey öncelikle merkezi yönetimi önceki dönemlerle kıyaslanamayacak şekilde güçlendirmek olmuştur (Karpas 2012: 16). Bununla birlikte bu döneme kadar gerçekleştirilen modernleşme uygulamalarında doğrudan dokunulmamış siyasi ve kültürel alanlara doğru reformlar genişlerken (Karpas 2021: 97) modern anlamda eğitim veren okulların açılması ile yüzyıllardır devam eden geleneksel medrese eğitim sistemi devletin yeni eğitim kurumlarından yana tercihte bulunması ile bilinçli bir şekilde (Akyıldız 2012: 69) ihmal edilmiştir (Berkes 2012: 231; Karpas 2021: 97). Bu durum medrese kökenli ulemanın yeni eğitim kurumlarından yetişen askeri-sivil bürokratlar karşısında nüfuz kaybetmesine (Findley 2016: 48; Ortaylı 1987: 21) neden olmakla kalmayacak Türk modernleşmesinin uzunca bir süre siyasi, toplumsal ve kültürel

Osmanlı/Türk Modernleşmesi: Süreç Pratikleri ve Kısıtlayıcı Toplumsal Yapı/Aktör/ Dinamikler Bağlamında Bir Analiz

evrenindeki gerilimi belirleyecek iki karşıt kutbun (ulema-asker/bürokrat) gruplaşması ve keskinleşmesine de hizmet edecektir.

Tanzimat döneminde en önemli eğilimlerden birini devleti Avrupa'nın modern yöntemleri çerçevesinde düzenlemeye yönelik (Engin 2013: 21) eğitimde modernleşme oluşturmuştur. Bunun nedeni, modernleşmenin artık açıktan bir amaca dönüştüğü bu dönemde bu amaca ulaşmanın yegane yolunun eğitimden geçtiğini Osmanlı yönetici kesiminin ciddi bir biçimde kavramış olmasında yatmaktadır (Alkan 2004: 78). Önceki dönemlerde merkezi yönetime bürokrat yetiştirmek ve modernize edilmeye çalışan ordunun gelişimine uygun teknik bilgilerle subayların yetiştirilmesi amacıyla açılan okullara özel önem verilmiştir (Zürcher 2000: 96). Bu kapsamda 1834'de kurulmuş olan Mekteb-i Harbiye Tanzimat döneminin çabaları ile 1845'de subay yetiştirmeye başlamış ve 1859 yılında Mekteb-i Mülkiye açılmıştır (Akşin 1988: 127). Bu okulların başarısının modern eğitim sistemine göre oldukça tartışmalı olmasına rağmen (Ortaylı 1987: 145) kısa zamanda Türk modernleşmesinin en önemli aktörlerini yetiştirerek (İnalçık, 2013: 66) süreçte kilit bir role sahip oldukları görülür. Tanzimat döneminin modern eğitim politikasının en önemli yanlarından birinin de sivil eğitimde yapılan modernleşme hamleleri olması (Engin 2013: 21) modernleşmenin bu dönemde eğitim marifetiyle ilk kez toplumsal düzlemde gerçekleştirilmesi amacına açıkça işaret etmektedir. Sivil eğitimde modernleşme ile dönemin fermanlarında vurgulanan toplumun din ve dil ayrımının ötesinde yurtseverlik duygusunda temellenmiş "Osmanlı Yurttaşları" olarak eğitilmeleri hedeflenmiştir (Alkan 2004: 108). Bu çerçevede sivil eğitimin modernleştirilmesine yönelik ilk adımların atıldığı bu dönemde (Alkan 2004: 78) askeri okullar dışında kalan tüm okulların denetimini gerçekleştirmek (Akyıldız 2012: 62) ve sivil halkın eğitimine yönelik süreci yönetmek üzere Meclis-i Maarif-i Umumiye (Genel Eğitim Meclisi) ve Maarif-i Umumiyye Nezareti (Genel Eğitim Bakanlığı) kurularak (Akşin 1988: 126) yeni öğretim yöntemleri (usul-i cedid) uygulanmaya başlanmıştır (Findley 2016: 49). İlköğretim düzeyinde Sıbyan Mektepleri, Sıbyan Mektepleri ile mesleki eğitim arasında bir köprü (Zürcher 2000: 96) olarak orta öğretim düzeyinde Rüştüye Mektepleri (Berkes 2012: 231) Batıdan esinlenerek imparatorlukta hayata geçirilmeye çalışılmıştır. (Engin 2013: 22). Harp okuluna öğrenci hazırlamak amacıyla ise İdadiye ve Liseler (Sultaniye) 1968'de açılmıştır (Findley 2016: 49). Yeni açılan bu modern sivil okulların öğretmen ihtiyacını temin etmek amacıyla da 1848'de Darümuallimin-i Rüşdi, 1868'de Darümuallimin-i Sıbyan adlı öğretmen okulları hayata geçirilmiştir (Akşin 1988: 127). Kızlara yönelik İnas Rüşdiyeleri (Ortaylı 1987: 146) ve 1870'de Darümuallimat (Kız öğretmen okulu) kurulmuştur (Berkes 2012: 230). Öğretmen okulları ile birlikte medreseler devam etmekle birlikte, eğitimde yeni bir kadro-muallim/muallime-ilk defa yaratılmaya başlanmıştır (Alkan 2004: 79). Bu dönemde açılan orta ve yüksek öğretim kurumları farklı din ve mezhepten oluşan Osmanlı toplumunun karma niteliğini yansıtan görünümüyle dönemin Osmanlılık ideolojisi için bir araç olarak

düşünülmüştür (Alkan 2004: 79). Bu araştırmaya Tanzimatın modernleşme çabalarının yetersizliği düşüncesiyle Batılı devletlerin baskısı sonucu ilan edilen Islahat Fermanı'nın (Seyitdanlıoğlu 2006: 263) amaçladığı Osmanlı tebaasının ırk ve din farkı temelli geleneksel düzeninden "Osmanlı topluluğu" ve "Osmanlı Yurttaşlığı" yaratılmasına doğru hızlı bir geçişin ilanı (Engin 2013: 18) ile pekiştirilmiştir.

Tanzimat döneminde yönetim sisteminde merkezi düzeyde görülen modernleşme aşamalı olarak Avrupa'nın modern devlet örgütü örnek alınarak (Zürcher 2000: 89) işlevsel etkinlik temelinde en tepedeki nihai karar verici organ Meclis-i Vala başta olmak (Seyitdanlıoğlu 2006: 262) üzere uzmanlık komisyonları olarak adliye, askerlik, maliye, dâhiliye, ulaştırma, sağlık, eğitim gibi çeşitli alanlarda ayrı ayrı meclislerin desteklediği (Engin 2013: 19) Dahiliye, Hariciye, Adliye, Maliye, Ticaret, Ziraat, Maarifi Umumi ve Nafia Nezaretleri (Bakanlıklar) kurulmuştur (Kalaycıoğlu ve Sarıbay 2000: 7). Modernleşme ve kısmen modernleşmenin bir neden ve sonucu olarak modern Batı ile ilişkiler, değişimin alanları ve yönetimi bürokrasi marifetiyle gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Özvar ve Genç 2021: 80). Bürokratik merkezleşmenin yarattığı en önemli sonuçlardan biri modernleşmenin yönetiminin Sultan'ın inisiyatifinden bürokrasiye doğru kayması olmuştur. Merkezdeki modernleşme taşra yönetiminde de modernleşmeyi gerektirdiği (Ortaylı 2019: 274) ve Tanzimat Fermanında ilan edilen adil bir yönetim ve etkin bir vergilendirme sistemi için Fransız modeli temel alınarak 1864'de vilayet (eyalet) sancak (il), kaza (ilçe), nahiye ve kariye (köy) şeklinde düzenlenmiş hiyerarşik bir idari sistem (Zürcher 2000: 94) ve toplumun temsilcilerinin seçimle geldiği, dolayısıyla parlamenter meşrutiyete doğru ciddi bir adım (Artuç 2008: 66) olarak görülebilecek Vilayet Meclisleri oluşturulmuştur (Seyitdanlıoğlu 2006: 264). Eşitlik, vergi, idari ve kamu hizmetleri alanlarında gerçekleştirilen reformlar, özellikle vilayetlerde reformların uygulayıcısı olarak hizmet edecek sivil bürokrasinin eksikliği nedeniyle, amaçlanan sonuçlara ulaşamamış ve devlet vergi gelirlerinde görülmemiş bir düşüş yaşanmıştır (İnalçık, 2013: 66). Tanzimatın modernleşme pratiği ve kurumları özellikle eğitim kanalıyla geniş toplumsal kesimleri hedeflemişse de istenen amaç gerçekleşmemekle birlikte, merkezîyetçi model örneğinde gerçekleştirilen idari ve bürokratik modernleşmenin yönetim yapısında mükerrer düzenlemeler (Kalaycıoğlu ve Sarıbay 2000: 7) ciddi anlamda Osmanlı'nın mali ve ekonomisini güçsüzleştirmiştir. Modernleşmenin temel aktörleri olan Babialı bürokratlarının Sarayla ve toplumla aralarındaki mesafenin açılması bürokrasiyi hızla siyasallaştırmış ve merkezîyetçilikle eş zamanlı gelişen otokratik yönetim biçimi modernleşme amaçlarının gerçekleşmesinde bir diğer engeli oluşturmuştur.

Tanzimat döneminde ancak bir kısmı gerçekleştirilebilen modernleşme programının büyük oranda hayata geçirilmesini sağlayan II. Abdülhamit olmuştur (Fortna 2016: 72). Tanzimatın yeni kurulan okullarında eğitim gören öğrencilerin Batı'nın bilimi, tekniği ve düşünsel dünyası ile teması ile birlikte Batının fikirlerinin iyiden iyiye anlaşılma sürecinin başlangıcını oluşturan bu dönemde padişahın kendisi de Batıyı ciddi anlamda model olarak

almıştır (Mardin 2016: 17). Yönetim bir yandan modernleşme programını devlet ve bürokratik mekanizma, eğitim ve askeri alanda (Fortna 2016: 86) hayata geçirirken aynı zamanda bu modernleşmenin Müslüman tebaanın kültürel ve toplumsal özelliklerine uygun bir şekil almasına dikkat eden bir yöntemle yapmaya çalışmıştır (Karpata 2021: 39-40). Diğer bir ifadeyle Tanzimatın modernleşme programını hızlandıran ve bu programı daha da ileriye taşıyan (N. Alkan 2019: 370) II. Abdülhamit, bu süreçte modernleşme ile İslam'ın sembolleri arasında kurduğu ilişki çerçevesinde modernleşmenin meşruiyetine ilişkin yeni bir yaklaşım geliştirmiştir (Gencer 2019: 60).

Daha önce olduğu gibi askeri alan ve eğitim başta olmak üzere, devletin neredeyse tüm kurumlarında ve toplumun gündelik hayatına etki eden modernleşme uygulamaları ile bu dönem Osmanlı modernleşme projesinin son aşamaya geldiğinin (N. Alkan 2019: 370) göstergesi olması açısından önemli olduğu kadar, Abdülhamit'in getirdiği bu aşama Cumhuriyetin modernleşme projesinin altyapısını oluşturacak (Doğan 2019: 4) kadar sistematik ve bütünlüklü bir çerçeve sunar.

Bu dönemde modernleşmenin geldiği noktayı göstermesi bakımından, 1876 yılında Kânun-ı Esâsî'nin ilan edilmesi ve 1877 yılında Meclis-i Mebûsân'ın açılması ile modern anayasal ve parlamenter sisteme geçişin ilk adımlarının (Karal 1995: 365-65) somutlaşmasıdır. Her ne kadar çeşitli gereçlerle Sultan tarafından Kânun-ı Esâsî askıya alınmış ve Meclis-i Mebûsân dağıtılmış (Zürcher 2000: 117) olsa da 1908'de tekrar anayasal yönetime geçiş ve ilk defa çok partili seçim yapılması (N. Alkan 2019: 370) Türk modernleşmesi açısından kritik dönemeçlerden birini oluşturur. Çünkü, Kanun-u Esasinin getirdiği "halka karşı sorumlu" kavramında kristalleşen Meşrutiyet, modern yönetim biçiminin toplumsal kültüre doğru genişletilmesinin (Karpata 2021: 44) ve toplumun da yönetime doğru bir yönelimin somut ifadesini oluşturur.

Tanzimatla başlayan merkeziyetçi yönetim programı gerçek anlamda Abdulhamit döneminde ulaşım ve iletişim araçlarının hızlı yayılışı ile gerçekleştirilebilmiştir (Zürcher 2000: 117). Telgraf hatlarının döşenmesi ve demiryolu ağlarına verilen önemle merkezi yönetim ciddi anlamda sağlanmıştır (Hülagü 2008: 25). Posta ve Telgraf teşkilatlarının bakanlık haline getirilmesi; telefonun Avrupa'da kullanımından 5 yıl sonra gibi kısa bir sürede 1881'de imparatorlukta kullanımı ve otuz bin kilometreden fazla telgraf hattının döşenerek (Berkes 2012: 344) neredeyse tüm taşraya ulaşmış olması (Zürcher 2000: 117-18); telgrafçı yetiştirmek üzere Fransa'ya öğrenci gönderilmesi (Berkes 2012: 344); yaklaşık 1500 kilometreyi bulan ve çoğunlukla Türk mühendis ve işçilerin çalıştığı (Hülagü 2008: 88) Hicaz Demiryolları inşası (Hülagü 2008: 29); Türkiye'nin verimli tarım bölgeleri ile limanlarını birbirine bağlayan ve askeri hareketliliğe imkan sağlayacak (Zürcher 2000: 118) genişlikte hummalı demiryolu yapımı (Lewis 1993: 182) bu dönemde iletişim ve ulaşımın modernleşme açısından öneminin

ne denli kavranmış olduğunun göstergesidir. Ayrıca bu modern iletişim ve ulaşım araçları sadece bazı verimli bölgelerin limanlara erişimini sağlayarak Osmanlı ekonomisinin kapitalist sisteme kısıtlı biçimde de olsa entegrasyonunu sağlamakla kalmamış aynı zamanda vergi toplama, kamu düzenini temin etme gibi konularda da merkezi devlet amacını bir derece başarıya taşımıştır (Zürcher 2000: 119)

Dönemin modernleşme gündemlerinden en önemlisini Abdülhamit'in Maarifperver Sultan şeklinde anılması (Vurgun 2020: 15) ile uygun biçimde eğitim alanı oluşturmuştur (Fortna 2016: 86). İlk, orta ve yüksek öğretim okullarının hem sayısal artışında hem de yeni okulların açılması (M. Ö. Alkan 2019: 311) bağlamında en fazla çaba Türk modernleşmesi tarihinde bu dönemde görülmüştür (M. Ö. Alkan 2019: 311; Lewis 1993: 179). Rüştüye okulları kazalar (ilçe) dahil tüm imparatorlukta yaygınlaştırılmış (Lewis 1993: 180); Güzel Sanatlar, Ziraat, Ticaret, Baytar Hukuk gibi yeni yüksek okullar açılmış (M. Ö. Alkan 2019: 311); yüksek okulların hem okul hem öğrenci sayısı oldukça artırılmış (Lewis 1993: 179); Harbiye, Mülkiye ve Askerî Tıbbiyenin eğitim programları geliştirilerek (Mardin 2016: 17-18) ciddi anlamda modern tarzda eğitim veren bu okullar yeniden yapılandırılmıştır (Berkes 2012: 345).

Türk modernleşmesinde ayrı bir yeri olan bu üç okulda (Harbiye, Mülkiye ve Askerî Tıbbiye) eğitim gören öğrencilerin Batı ve modernlik algısı bu okullardaki eğitimle koşut olarak Fransız pozitivizmi ile şekillenmiştir (Mardin 2016: 18). Abdülhamit'in kendisine karşı devrim gerçekleştiren kuşak bu modern okullarda eğitim gören öğrenciler olmuştur (Fortna 2005: 295; Karpat 2021: 45). Abdülhamit dönemi modernleşme hareketi, kendisini tahttan indiren ve Cumhuriyete kadar devam edecek olan İttihat ve Terakki döneminin modernleşme sürecinin toplumsal-siyasal zeminini belirlemekle kalmamış (Karpat 2021: 49) Cumhuriyet döneminde modern anlamda ortaya çıkan Türk Milleti ve Türk Milli devleti nosyonlarının da Panislamizm (İslamcılık) dolayımında oluşturmaya çalıştığı Osmanlı Müslüman Milleti düşüncesi ile biçim ve yönünü tayin etmiştir (Karpat 2006b: 338).

II. Abdülhamit döneminde bu üç okulda (Harbiye, Mülkiye ve Askerî Tıbbiye) yetişen öğrencilerin sayısındaki artışa eşlik eden modern Batının kavramları üzerine yoğun bir okuma-tartışma faaliyeti yaşanmış ve hızla Osmanlı toplumuna yabancılaşan söz konusu okulların mezunları ve Paris başta olmak üzere Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde öğrenim gören öğrenciler Abdülhamit yönetimine karşı ciddi bir muhalefet oluşturmuşlardır (Berkes 2012: 389-90). Jön Türkler olarak adlandırılan bu muhalif kesimin siyasi örgütlenmesi olarak İttihat ve Terakki Cemiyetinin yönetimde etkin olduğu bir dönem olan II. Meşrutiyet ya da Jön Türk dönemi Türk modernleşme çabalarında bir başka kavşağı oluşturmuştur (Akşin 2006: 13, 2016: 28). Meşrutiyet yönetiminin yeniden ilan edilmesi ile başlayan bu dönemde Jön Türkler Osmanlı imparatorluğundaki sorunların üstesinden gelmek için devletin (Gencer 2003: 277) ve toplumun tümüyle modernleştirilmesinin eğitim, kültür, ekonomi alanlarında gerçekleştirilecek milli bir modernleşme programı ile mümkün olacağına inanmışlardı

(Karpaz 2021: 518). Balkan Savaşlarının Osmanlı için felaketle sonuçlanması da Jön Türklerin Türk milliyetçiliği temelinde bir modernleşme programına olan inançlarını pekiştirmiştir (Gencer 2003: 31). II. Meşrutiyet döneminde kökleri Tanzimatta yer alan modern Batıdan ithal edilmiş millet, ulus, ırk, kavmiyet, eşitlik, hürriyet, ilerleme gibi kavramlar üzerine yapılan tartışmalar ekseninde gelişen Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık dönemin siyasi ve toplumsal modernleşme projelerinin temel paradigmasını oluşturarak Türk modernleşmesinde bir zihniyet dönüşümünü içeriklendirmiş ve hızlandırmıştır (Gündüz 2008: 155).

Dönemin açılış sloganı olarak Hakimiyet-i milliye (milletin egemenliği) sultana, hükümete ve bürokrasiye karşı meclisin üstünlüğünü vurgulayan bir kavramlaştırma ve düşünce biçimi olmasına karşın paradoksal bir biçimde hakimiyet-i milliye ilkesine yapılan atıflar kısa zamanda tümüyle terk edilmiştir (Demirci 2008: 102). Jön Türklerin iktidar partisi olan İttihat ve Terakki tümüyle Osmanlı'nın siyasi dünyasını otoritesi altına alarak bir tür tek parti sultanı yaratmıştır (Tunaya 1960: 48). Dolayısıyla Jön Türklerin iktidarında somutlaşan II. Meşrutiyeti başlatan siyasi modernleşme düşüncesi (Tunaya 1960: 47) ilk terk edilen modernleşme hamlesi olmuştur. Jön Türkler, modernleşme programlarını gerçekleştirmek üzere parlamenterizmden zümre otokrasisine hızlı bir geçiş yapmışlardır (Karpaz 2021: 518). Fakat, her hangi bir muhalefet ortamını ortadan kaldıran bu durum (Demirci 2008: 102), İttihat ve Terakki iktidarına siyasi modernleşme dışarıda tutulursa pek çok alanda modernleşme projesini uygulamaya koyması açısından fırsat da sunmuştur (Tunaya 1960: 48-51). Bu dönemin modernleşme programında baskın uygulamaların milli ekonomi, milli burjuvazi, milli sanayi, milli eğitim, milli edebiyat gibi ilkelerle oluşturulmuş Türk milliyetçiliği vurgusunda alabildiğine arttığı görülmektedir (Gencer 2003: 91). Bu çerçevede, otoriter yönetime geçişin sağladığı imkanla birlikte, milli sanayi ve milli bir burjuvazi üretmek üzere milli ekonomi politikası uygulamaya konulmuştur (Tunaya 1960: 49).

Toplumsal modernleşmenin başarısını mili bir burjuvanın yaratılmasına bağlı (Gencer 2003: 280) olduğu düşüncesinden (Gündüz 2008: 166) hareketle milli ekonomi programını uygulamaya koyan İttihat ve Terakki yönetimi bu programın ilk adımı olarak (Mardin 1990: 85), 1914 yılında Kapitülasyonları kaldırmış (Avcıoğlu 2001: 264) ve Osmanlı imparatorluğundaki tüm şirketlerin yazışmalarının Türkçe yapılmasını kanunla zorunlu hale getirmiştir (Mardin 1990: 85). Dış ticarete himayeci bir yaklaşımın ürünü olarak yabancıların kurduğu şirketler denetim altına alınmaya çalışılmış (Gencer 2003: 284), milli sanayiye geliştirmek amacıyla (Avcıoğlu 2001: 264) yeni gümrük tarifesi kapsamında (Ahmad 1996: 47) ithal mallar için vergiler artırılmış ve tarım alet ve makineleri ithali için gümrük vergisi kaldırılmıştır (Avcıoğlu 2001: 264). Milli sanayiye yaratmak amacıyla (Artuç 2008: 69-70) Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmış (Ahmad 1996: 42); Rum ve Ermenilerin kontrolünde olan sanayi ve ticareti Türk toplumuna kaydırmak amacıyla Türk dernekleri kurulmuş; Anadolu'da milli bankalar açılmış ve yerli imalata öncelik tanımak niyetiyle (Ahmad 1996: 42)

Türk şirketler kurulmuştur (Kazancıgil 2000: 148). Yerli sanayinin genişletilmesine yönelik çeşitli muafiyetler yürürlüğe konulmuştur (Avcıoğlu 2001: 266). Diğer taraftan vilayetlerde açılan sanayi mekteplerine (Gencer 2003: 328) ek olarak Almanya başta olmak üzere Avrupa kentlerine sanayi alanında eğitim almak üzere öğrenciler gönderilmiştir (Mardin 1990: 86). Fakat ekonomide modernleşmeyi hedefleyen tüm bu girişimler, başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Ahmad 1996: 45). Ekonomik denetim mekanizmaları İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin tekelinde şahsi menfaate dönüştürülmüş (Gencer 2003: 282), sanayi için verilen teşvikler, birinci dünya savaşı nedeniyle ordu ihtiyaçları, gıda sıkıntısı gibi nedenlerle ticaret alanında kullanılmıştır (Avcıoğlu 2001: 266-7). Temel paradoks, hem milli iktisat ve sanayi yaratımı amacıyla ekonomik kontrolde kristalleşen "parti içi" zenginlerin çıkması şeklinde (Mardin 1990: 85) tezahür etmesi ve milli sanayinin gelişimden daha çok milli tüccar sınıfının palazlanması ile sonuçlanmasıdır (Avcıoğlu 2001: 270). Özellikle birinci dünya savaşının acılarını ticari tekel oluşturma ve karaborsacılıkla pekiştiren milli ekonomi programı tasarlandığı gibi bir sermaye birikimi ve sanayileşme yaratamadığı gibi türedi zenginliklere kapı aralamıştır (Avcıoğlu 2001: 275-6).

Milli düşünceye sahip milli burjuvazi yaratmanın ve toplumsal ve kültürel alanda modernleşmenin kestirme ve en etkili yolunun eğitimden geçtiğini düşünen (Gencer 2003: 14) II. Meşrutiyet idaresi, eğitimi bir diğer modernleşme alanı olarak belirleyerek eğitim seferberliğine girişmiştir (Gündüz 2008: 164). Mevcut okul sisteminin modernleştirilmesi ve Türkleştirilmesi amacıyla (Gencer 2003: 91) eğitime savaş yıllarında dahi eksiltilmeyen önemli boyutlarda yatırım yapılmıştır (Avcıoğlu 2001: 276). Toplumun tüm katmanlarının okuma yazma oranını artırmak, milli bilinci artırmak, modern kültürü yaygınlaştırmak üzere maarifin modernleştirilmesine dair yasalar çıkartılmış, ders müfredatlarında modern bilim ve fen konularının ağırlığı artırılmış, kızlara üniversite kapıları açılmış ve kız sanat okulları yaygınlaştırılmıştır (Gencer 2003: 93-95). Bununla birlikte, devletin laikleştirilmesi amacıyla çeşitli adımlar atılmıştır (Kazancıgil 2000: 148). Mekteb-i Harbiye'ye gayrimüslim öğrenci alınması, Şeyhülislama bağlı okulların Maarif Nezaretine ve mahkemelerin bütünüyle Adliye Nezaretine bağlanması (Avcıoğlu 2001: 277), Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin çıkarılması, gayri müslimler için askerlik bedelinin kaldırılması Gregoryen takvimin kabulü gibi uygulamalarla II. Meşrutiyet döneminde fiili olarak laikliğin yaygınlaştırılması çalışılmıştır (Kuyuş 2008: 55).

1.4.Yeni Modern Devlet: Cumhuriyet

Birinci Dünya savaşının sona ermesi ile parçalanan Osmanlı İmparatorluğunun ardından ulus temelli olarak kurulan Cumhuriyet, Osmanlı modernleşmesine benzer ama yöntem olarak oldukça radikal bir biçimde kendisine Batıyı örnek olarak modernleşmeyi devletin kuruluşunda temellendirmiştir. Bu çerçevede, Osmanlı ile tüm bağlarını kesmek ve seküler-laik bir devlet kurmak adına Osmanlı ve Osmanlı toplumunda asırlardır süregelen başta Osmanlılık ve İslam olmak üzere tarihsel ve kültürel mirası tüm bileşenleri ile

reddetmiştir (Karpat 2004a: 20). Bu mesafenin modernleşmesi, siyasi, kültürel ve toplumsal sahnedeki bütünsel hakimiyetinde yoğun bir reform ve modernleşme programını kararlı ve ivedi bir şekilde uygulamaya koymuştur (Zürcher 2000: 251). II. Meşrutiyet dönemi modernleşme programı ile Cumhuriyetin modernleşme projesi arasındaki bağlantı (Kuyaş 2008: 63) II. Meşrutiyetin sadece Cumhuriyet uygulama ve kurumlarına bir temel sağlamasında (İnalçık 2008: 12) değil aynı zamanda II. Meşrutiyet ile Cumhuriyetin modernleşme algısının pozitivist akımla şekillenmesinde görülür. Her iki modernleşme programı bürokrat asker hareketinde somutlaşmış yukardan aşağıya doğru gerçekleşmiş (Gündüz 2008: 163) ve Cumhuriyetin kadrolarının tamamına yakının kariyerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti yer almıştır (Kuyaş 2008: 62). Kuşkusuz II. Meşrutiyetin modernleşme programı Cumhuriyetin kavramsal dünyasına müdahalelerde bulunmuş olmakla birlikte aynı zamanda Cumhuriyetin modernleşme algısı ve uygulama biçimi II. Meşrutiyet döneminden göz ardı edilemeyecek farklılıkları da içerir (Kazancıgil 2000: 149).

Türk modernleşmesini laik-seküler ve milliyetçi bir perspektifle (Karpat 2021: 519) toplumsal, kültürel ve siyasi modernleşme biçiminde bütünsel bir zaviyeden kavrayan Cumhuriyet (Zürcher 2000: 252) maddi ve kültürel her türlü yeniliğin kaynağı olarak gördüğü Batının modernleşme sürecinin tüm somut sonuçlarını hızlıca transfer ederek modern bir devlet, kültür ve toplum yaratmaya çalışmıştır (Karpat 2021: 142)

Bu bağlamda, Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra 1924'te halifelik kaldırılmış, Şerîye ve Evkaf Vekâletinin yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuş ve bütün okullar Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır (Karpat 2021: 130). 1925'te tekke ve zaviyeler kapatılmış, kılık kıyafet devrimi ile şapka kanunu çıkarılmış; 1926 yılında Avrupa takvimi, Cumhuriyet Türkiye'sinde yaşayan kişilerin hak ve sorumluluklarını, evlilik ve kadının toplumsal hayattaki konumu gibi alanları düzenlemek üzere ihmal edilebilir çapta küçük değişiklikler dışında İsviçre Medeni ve Borçlar Kanunu'nun bire bir çevirisi olarak İsviçre Medeni Yasası (Davison 2016: 348) ve İtalya Ceza Yasası kabul edilerek (Zürcher 2000: 252) toplumsal, kültürel, hukuki alanda bir dizi devrim gerçekleştirilmiştir. 1928 yılında Latin alfabesine geçilmiş, yeni Türk yazısı öğretmek amacıyla tüm yurtta millet mektepleri açılmış, Anayasadan İslam'ın devletin dini olduğunu ifadelendiren madde çıkarılmıştır (Karpat 2021: 141).

Avrupa'daki gibi sınıf temelli bir modernleşme süreci yaşamayan Osmanlı ve yeni Cumhuriyet, modernleşmenin önemli bir bileşeni olan sınıf konusunda temkinli bir yaklaşım benimseyerek devletçi bir ekonomi modeli kapsamında hareket etmiş ve büyük üretim faaliyetlerini kendi üzerine almıştır (Ahmad 1996: 173). Bu çerçevede, her ne kadar teoride özel girişime taraftar görünse de sanayi burjuvazisinin oluşumunu engelleyen devletçi sanayileşme siyaseti ve sigara, tuz, şeker gibi çeşitli tüketim ürünlerinin imal, ithal, ihrac ve

satışı ile deniz nakliyatının devlet tekelinde gerçekleşmesi modernleşmenin ekonomi tarafının dar bir çerçevede kalmasına neden olmuştur (Karpas 2021: 150).

2. Sürecin Engelleri: Kısıtlayıcı Toplumsal Yapı, Aktör ve Dinamikler

Bir önceki bölümde çerçevesi çizilen tablo, modernleşme sürecinin yalnızca dışsal nedenlerin ürünü olan cephesinin görünümünü sunmaktadır; dışsal bir faktörün dayattığı, yönetici sınıfın inisiyatif ve iradesinin içerik, şekil ve yöntemini belirlediği, yukarıda(n) gerçekleşen bir modernleşme süreci. Sultan ve asker-bürokratlardan oluşan yönetici sınıf ve tarım başta olmak üzere üretim alanında yer alan ve vergi ödeyen reaya (tarımla uğraşan köylüler ve şehirde ticaret ve esnaf, zanaat erbabı) olmak üzere ikiye bölünmüş Osmanlı toplumsal yapısı (Bulut 2009: 799) dikkate alındığında Türk modernleşmesinde toplumsal yapının diğer bileşenleri ve bu bileşenlerin düzen ve devamlılığını temin eden toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik dinamikler ve bunların ilişkisel analizi Türk modernleşmesinin bütüncül ve doğru bir şekilde anlaşılması için bir zorunluluk olarak karşımızda durmaktadır. Diğer yandan Türk modernleşme sürecindeki içsel yapı ve dinamikler, bu sürecin başarı ve başarısızlıklarını değerlendirmek için ele alınması gereken bir çerçeve sunar. Çünkü Osmanlı/Türk toplumsal, siyasal, kültürel, ekonomik, entelektüel dünyası ve bu dünyanın modernleşme sürecinde müdahaleler doğrultusunda değişim ve dönüşümü ya da modernleşmeye karşı duruşu Türk modernleşme sürecinin bizatihi kendisi olarak değerlendirilmek zorundadır. Bu değerlendirme aynı zamanda Türk modernleşmesindeki sanayileşme, özel mülkiyet, burjuvazi, birey gibi modernleşmenin bileşenlerinin Türk modernleşmesindeki değişim, gelişim ve yetersiz değişim/gelişimine ilişkin detayları da içerir.

Modernleşme sırasında toplumsal yapıda meydana gelen değişim ve farklılaşmalar zincirleme olarak birbirini etkileyerek ve birbirine eklemlenerek yeni yapılar oluşması modernleşmenin toplumsallığını gösterir. Türk modernleşmesi serüveninde bu yapıların değişimi ve kuruluşunu ekseninde gerçekleşmesi gereken toplumsal katılım sorunlu bir görünüm oluşturmuştur (Mardin 2016: 29). Modernleşmenin sonuçta çeşitli grupların yönetime katılım ve müzakerenin eşlik ettiği bir süreç olduğu düşüncesi Türk modernleşmesinin aşına olmadığı ya da olmaya yanaşmadığı bir gerçekliktir (Düzgün 2021: 34). Bu durumun temel nedeni ise, Türk modernleşmesinin başlangıcından itibaren modernleşmeyi gerçekleştirmek üzere yükü üzerine almış bulunan aktörlerin giriştikleri modernleşmenin felsefi, toplumsal, kültürel ve siyasi anlam dünyasını aslında tam olarak kavrama konusundaki başarısızlıklarından kaynaklı yanlış strateji seçiminden ileri gelmektedir (Karpas 2012: 16). Bu strateji seçimini belirleyen ise, kuşkusuz Rönesans, Reform ve Aydınlanma müktesebatından devşirilen ve modernitenin değerleri olarak görülebilecek rasyonalite, demokrasi, bireysellik ve sivil toplum gibi kavramların Türk modernleşmesinin aktörlerinin zihinsel ve kültürel dünyasına oldukça yabancı kalmasının (Düzgün 2021: 21) ve bir bütün olan moderniteyi parçalanmış bir şekilde ve sonuçları ekseninde anlamalarının

sonuçlarıdır. Bununla birlikte, Osmanlıda modernleşmeyi gerçekleştirmek üzere işe koyulan Osmanlı imparatorluğu yönetici aydınının Batı'nın siyasal ve ekonomik dünyasını siyasal düşünürlerinden ziyade merkezîyetçi güçlü yönetimi savunan kameralizm yoluyla tanımış olmasının (Mardin 2016: 84) bu anlayışa belirli oranda katkısının olduğu da bir vaki'dir. Bu şekilde anlaşılmış Batı ve modernite, modernleşme sürecini yönetenleri modernleşme sürecinin sonuçlarına yönelme gerekliliği düşüncesinden tevarüs eden bir aceleciliğe itmiştir. Bu hızlı hareket etme hissiyatını tetikleyen ve besleyen durum kuşkusuz Türk modernleşmesinin başlatıcısı olan dışsal nedenlerdir (Düzgün 2021: 34; Timur 1985: 139) ve bu dışsal nedenler tüm sürecin gelişiminde oldukça belirleyici olmuştur. Tam da bu noktada, içsel yapı ve dinamiklerin ters yönden Türk modernleşmesini biçimlendirmesi sürecin bir bütün olarak anlamlandırılmasına hizmet etmesi açısından oldukça önemlidir. Bu çerçevede, Osmanlı/Türk modernleşme sürecinin pratikler, kurumlar ve dönemler çizgisinde yapılan analizin tamamlanması sürecin engelleri ve başarısızlıklarını yapılandıran yapı ve dinamiklerin araştırılmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda biçim olarak yukarıdan aşağıya ve dışarıdan (Batıdan) içeriye (Osmanlı) aktarım olarak somutlaşan Türk modernleşme sürecine ilişkin gerçekleştirilecek bir analiz için kılavuzluk sağlayabilecek özelliklerin ana hatları süreçte rol oynayan faktör ve aktörlerin etkileşiminde ve bu etkileşimin düğüm noktalarında bulunabilir. Bunlar, Osmanlı ekonomik, toplumsal, idari yapısı ve dış dünya ile ilişkileri belirleyen ordu, reaya, bürokrasi, toprak yapısı (Berkes 1972: 23) biçiminde özetlenebilir.

2.1. Toplumsal Düzenin Ekonomisi

Osmanlı İmparatorluğunun toplumsal yapısı, askeri zümre olarak kabul edilen ve yönetici sınıfı sultan ve sultanın tüm ailesi, ilmiyye (müftü, kadı, şeyhülislam), seyfiyye (askeri ve idari işlerle uğraşanlar) ve kalemiyye (memurlar) şeklinde iken, ticaret yapan veya üretici olan ve vergiye tabi olarak tüm toplum reaya biçiminde ikili bölünme şeklindeydi (Baş 2019: 265-97; Cihan ve Doğan 2007: 15). Bu bölünmenin reaya kısmındaki hiyerarşik sırayı ise, çiftçi, tüccar ve hırfet erbabı (esnaf, zanaatkar, meslek grupları) oluşturmaktaydı (Baş 2019: 289; İnalçık 2009: 256). Yönetenler (askeri/bürokratik sınıf) ve yönetilenler (reaya) şeklinde yapılanmış olan bu toplumsal bölünmeyi ayakta tutan temel dinamik ise ekonomik denge politikasının istikrarlı ve katı bir biçimde uygulanmasıydı (Bulut 2009: 799). Toplumsal-siyasal-ekonomik dengenin koşulu olarak toplumsal bölünmeyi devam ettirmek üzere her sınıfı kendi içinde kesin çizgilerle bir arada tutmak ve sınıflar arası geçişi engellemek devletin temel görevi olarak kabul edilmekteydi (İnalçık 2009: 256). Bu nedenle toplumsal yapı ile ekonomik yönetim arasında sıkı bir bağ hem devlet eliyle hem de kendiliğinden kurulmuş oluyordu. Toplumsal düzen bu toplumsal örgütlenme biçimin korunmasına, bu toplumsal örgütlenmenin korunması da ekonomik dinamiğin rotasında seyretmesinde bağımlı kılınmıştı. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti, toplumsal yapıyı biçimlendiren üretim

mekanizmasının tüm faktörlerini (toprak, emek, sermaye, üretim araçları) Batı dünyasından farklı olarak belirlemiştir. Tüm belirlenimler Batı Kapitalist dünyasında pazar tarafından gerçekleştirirken Osmanlı dünyasında devlet tarafından temin edilmekte (Özvar ve Genç 2021: 57), ekonomik fonksiyon ve dinamikler farklılaşmış bir niteliğe izin vermediği için toplumsal yapı, ekonomik dünyanın ilişki ve kurumların içinde homojenleştirilmiş bir biçimde yer almaktaydı (Genç 1989: 175). Bu çerçevede, Mehmet Genç (2014), Osmanlı devletinin 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ekonomik dünya ile ilgili zihniyet dünyası ve yaklaşımını belirleyen üç ilkenin belirleyici olduğunu belirtir ve bu üç ilkeyi, provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm olarak formüleştirebilir (64-67). Türk modernleşme sürecindeki sorunları anlamlandırmak konusunda oldukça elverişli olabilecek bu üç ilkeden provizyonizm (iaşe ilkesi), “üretilen mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması” (Genç 2014: 41-42); tradisyonalizm (gelenekçilik ilkesi), iaşe ilkesinin oluşturduğu toplumsal, siyasal ve ekonomik düzen ve dengenin korunması ve olası değişim durumlarında mevcudun muhafazası veya mevcut ilkeye geri dönüş; fiskalizm ise, “hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemek” (44) anlamına gelmektedir. Osmanlı devletinin ekonomiyi ve dolayısıyla toplumu düzenlemek üzere başvurulan bu üç ilkeden provizyonizmin geçerliliği piyasaya sürülen mal arzının bol olması, malın kalitesinin yükseltilmesi ve fiyatının da düşük tutulmasını (Genç 1999: 2) içerdiği için devlet üretim ve ticaret alanında malın ilk üreticiden nihai tüketiciye ulaşıncaya kadar tüm süreçlerinde oldukça sıkı bir müdahale sistemini benimsemiştir (Genç 2014: 56). Ekonomik bakımdan en küçük yerleşim birimi olan kazanın kendi kendine yeterli olması temelinde işleyen provizyonizm ilkesi (Genç 1999: 2), üretilen zirai ürünlerin önce kazanın ihtiyaçlarının karşılandıktan sonra kasabalarda satılabilmesine, kasabanın ihtiyaçları karşılandıktan sonra da fazlasının ordu ve saray ihtiyaçlarını karşılamak üzere merkeze aktarılmasına ve bütün bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra da kalan malların imparatorluğun farklı bölge ve kentlerine oldukça yüksek miktarda iç gümrük vergileri ödenerek aktarımına izin vermektedir (Cihan ve Doğan 2007: 27; Genç 2014: 57). Bu şekilde, Osmanlı coğrafyasındaki tarımsal üretimin çıktılarını toplumun ve devletin ihtiyaçları merkezinde değerlendirilerek piyasanın dış pazara yönelimi konusunda karar piyasaya bırakılmamıştır (Bulut 2012: 78). Provizyonizm ilkesinin, ihracatın kısıtlanmasına karşın ithalat oldukça kolaylaştıran, hatta teşvik edici niteliği yabancılara tanınan kapitülasyonları da açıklayıcı bir nitelik arz etmekte olup, üretimi yurtiçi ihtiyaçların karşılanmasına sıkıştıran ve üretim fazlasını düzenin (Genç 2014: 58-9) ve toplumsal refahın bozulması (Bulut 2009: 799) olarak kodlayan provizyonizm nihayetinde yerli üretim, ziraatın ticarileşmesi ve sanayileşmeye giden yolu tıkayan bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır.

Mevcut üretim-tüketim zincirinin provizyonizm ilkesi çerçevesinden dışarı çıkmasını önlemek üzere başvurulan gelenekçilik ilkesi (Genç 1989: 181) üretimde ortaya çıkabilecek

kayıp ya da tüketimdeki fazlalığı sınırlamakla kalmıyor aynı zamanda sanayileşmeye giden yolu açabilecek üretim-tüketim zincirindeki değişimleri de baştan önlüyordu. Kapitalin farklı alanlara aktarımı, esnaf dükkanlarının sayısının kısıtlanması, toprak işletmelerinin küçük düzeyde tutulması, ziraatla uğraşan köylünün kentlere göçünün yasaklanması ekonomik ve toplumsal düzenin dengesinin bozulmasını önleme çabaları olarak gelenekçilik ilkesinin tezahürleri olarak toplumsal yapıda yaşanabilecek değişimin önünü almaktaydı (Genç 2014: 59).

Diğer yandan devletin gelirlerinin artırılması veya en azından düşmesini önlemek üzere işleyen fiskalizm ilkesi (İnalçık 2022: 133-4) ile siyasi ve dolayısıyla toplumsal ve ekonomik yapının istikrarı temin edilirken aynı zamanda ekonomik yaşamda doğan ve kapitalizme yol verecek olan fazlalık devlete aktarılarak kapitalist ekonomiye geçişe meydan verebilecek “sızıntıları önleyen bir nevi sünger fonksiyonu” işlevi yerine getiriyordu (Genç 1999: 3).

İthalatı özendiren ihracatı engelleyen (Bulut 2012: 79) dar bölge pazarı (Özvar ve Genç 2021: 57), küçük işletme ve mal bolluğu ve ucuzluk gibi düşüncelerle işleyen Osmanlı ekonomik düzeninde (İnalçık 2022: 141) üretim ve üretimden elde edilecek karın amaç değil sadece bir araç olarak kabul edilmesi (İnalçık 2022: 135) on altıncı yüzyıldan itibaren Batı Avrupa’yı serbest Pazar ekonomisine taşıyan ve Batı ekonomisini belirleyerek sanayi devrimine giden sürecin taşlarını döşeyen merkantalist politika ile çelişik bir yapı oluşturmuştur (İnalçık 2022: 138-9). Fiskalizmle birlikte askeri gücün devletin temelini oluşturması, fetih dinamiğine bağlı bir ekonomik yaklaşımı da açıklar görünmektedir (İnalçık 2022: 133-4). Batı on altıncı yüzyıldan itibaren yeni ve uzak pazarlar aracılığıyla sanayileşmeye doğru hızla giderken, Osmanlı devletinin fütühat ekseninde tarım ve tımar toprakları bağlamında bir ekonomik düzeni tercih ederek, provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonizm ilklerinin bileşkesinde uzak pazarlara yönelimi kısıtlaması (İnalçık 2022: 134) sanayileşmeye ve dolayısıyla modernleşmeye doğru evrilecek yolu tıkamış görünmektedir. Dolayısıyla Osmanlı’nın On dokuzuncu yüzyıla kadar egemen olan ve toplumsal yaşamı belirleyen ekonomik yaşamın üç ilkesi Osmanlı’nın modernleşme serüveninde etkili olmuş ve modernleşmenin değişim alanlarında yavaşlamaya (Genç 1999: 3) ve yetersizliklere ciddi anlamda neden olmuştur. Bu ekonomik sistemin sürekliliği iki belirleyici ve birbirini tamamlayıcı unsurun- reayadan taşrada ya da kırsalda yaşayan köylü/çiftçi grubunun geçim ve üretim kaynağı olan toprağın yönetimi ve şehirde yaşayan esnaf ve zanaatkarların üretim ve ticarete dayalı faaliyet alanı- sıkı denetimi (Barkan 1980: 132) ile sağlanarak temin edilmekteydi. Reayanın yaklaşık yüzde doksanına tekabül eden kahır ekseriyetinin toprakla geçimini sağladığı (Pamuk 2019: 32) göz önüne alınırsa öncelikle toprak rejiminin bu devletin yönetim politikası ve bu politikayı belirleyen ekonomik sistemin ana sütununu oluşturduğu (Barkan 1980: 127) görülür. Ana sütunu toprak rejimi üzerinde yükselen bir yönetim ve

toplumsal düzenin özelliklerini anlamak, toprağın tasarrufu ve bu tasarruf şekillerinin gerektirdiği toplumsal ilişki ve yapıyı dikkate almayı gerektirmektedir (Barkan 1980: 281).

İslam öncesinden itibaren devam eden Türk geleneğinde genel itibariyle mülkiyet sultana ait kabul edilmiş (Divitçioğlu 2010: 23) ve dolayısıyla sultanda tebarüz etmiş olan devlet toprağın sahibi olarak tüm imparatorluğun mülkiyet rejimini miri toprak rejimi, yani mülkiyeti devlete ait toprak (Aysu 2020: 33) olarak kodlayarak yönetmiştir (Divitçioğlu 2010: 37-8). Ve bu toprakların sahibi olarak devlet, ancak kullanım hakkını reayadan köylüye vermiştir. Köylü tasarrufta bulunduğu bu toprak üzerinde kiracı olmasına rağmen, uygulamada sanki toprağın sahibi imiş gibi tasarruf hakkının toprağı işlediği müddetçe daimi olması ve ölümünde çocuklarına geçmesi nedeniyle özel mülkiyet bir sorunsal olarak köylü tarafından algılanmamış ve bu durumun doğurabileceği sorunların algılanması da engellenmiştir (Barkan 1980: 128). Osmanlı devleti ilk kuruluşunda yerleşmeye çalıştığı coğrafyalardaki toprağı dayalı aristokrasiyi kendine karşı bir tehdit gördüğü için uzun ve kararlı bir mücadele vererek ortadan kaldırmıştır (Barkan 1980: 281). Yani özel mülkiyeti dışarıda bırakan toprak rejimi imparatorluğun üzerine kurulduğu bir mücadele alanını oluşturmuştur (Barkan 1980: 211). Bu bağlamda devletin kuruluşunda tescillenmiş bilinçli bir toprak rejimi yönetimiyle devlet özel istisnalar dışında toprağın özel mülkiyete geçişine ısrarlı bir biçimde izin vermemiş ve bu şekilde toprağı devlet mülkiyeti olarak uzunca bir müddet elinde tutmuştur (Özvar ve Genç 2021: 57).

2.2. Toplumsal Yapının Zemini: Toprak Rejimi ve Tımar Sistemi

Devletin toprağı elinde tutarken aynı zamanda köylü ve çiftçinin statüsünü, toprağın üretime katılmasını, reayanın geçimini sağlamasını ve devletin ciddi oranda vergi ihtiyacının karşılanmasını sağlamak için yürüttüğü ve Tanzimata kadar yaşamaya devam eden (Özvar ve Genç 2021: 35) küçük üreticilik esasına dayalı (Pamuk 2019: 38; Tabakoğlu 1999: 18) tımar sistemi tarımsal ekonominin temel belirleyici unsuru olarak ortaya çıkmaktadır (İnalçık 2012: 168). Tımar sistemi köylülerin devlete vermekle yükümlü oldukları vergileri tahsil etmek suretiyle sipahi olarak adlandırılan bir çeşit vergi memurlarına toprağın tahsisatı ve sipahilerin devlet adına köylüden topladıkları vergileri oranında silahlı askeri süvari birliğini hazır bulundurmaları ve savaş zamanında orduya katılmaları şeklinde işlemiştir (Barkan 1979: 285; Dinler 1983: 15; İnalçık 2012: 168). Tımar sahibi, yalnızca vergilerin ödenmesini temin etmiyor aynı zamanda köylünün üzerinde üretim yaptığı miri arazi, vergi, ve köylü ile ilgili kanunların düzen içinde uygulanmasını da sağlamakla görevliydi (Barkan 1980: 129; İnalçık 2012: 168). Tımar sistemi, Osmanlı devletinin özel mülkiyete ilişkin yaklaşımının pratikteki uygulaması olarak sürdürüldü. Tımar sisteminin Osmanlı devleti tarafınca özellikle tercih nedeni, sipahi tımarlarının miras, satış gibi çeşitli biçimlerde büyümeye izin vermemesi; tımarlı sipahilerin belirli ölçekte toprağı yerleşerek derebeyi olarak ortaya çıkmalarına imkân verecek şekilde babadan oğula geçmemesi; köylü ile sipahi arasındaki görev sorumluluk ilişkisinin kesin kurallarla belirlenmiş olması; sipahinin köylülerden angarya sorumluluklar

ve mesai talep etmesinin yasaklanmış olması gibi nedenlerden dolayı özel mülkiyeti önleme kapasitesinde yatmaktadır (Barkan 1980: 287-89).

Devletin vergi toplamasını kolaylaştırıcı biçimde küçük aile işletmeleri olarak tasarlanmış olan tımar bu özelliğiyle Osmanlının merkezi gücünü tehdit edebilecek geniş ölçekli toprak yönetiminin bir tezahürü biçiminde Batı modernleşmesinde ciddi roller oynayan ve modern yasal düzenin belirlenmesine çeşitli şekillerde katkı sağlayan toprağa bağlı feodalite (Karpas 2021: 23) aristokrasi benzeri siyasi bir gücün oluşumunu engellemenin garantisi olarak (Pamuk 2019: 43) merkezi devleti önemseyen Osmanlı için oldukça kullanışlı bir sistem olarak görülmüştür. Toprağın verimli işlenmesi, köylünün vergi kabiliyetinin sürekliliği, özel mülkiyete izin vermeyerek köylünün toprağı elinden çıkararak burjuvalaşmasına imkân tanınmaması döngüsünde çalışan tımar sistemi bir yandan devlet, devleti temsil eden sipahi ve toprağı işleyen köylünün menfaat kesişiminin temini olarak uygulanırken (Barkan 1980: 129) diğer yandan tarımsal artığın köylünün elinde sermayeye dönüşümüne engel olarak doğrudan devlet hazinesine aktarımın teminatı olarak görülmekteydi (Pamuk 2019: 43). Dolayısıyla tımar sistemi sadece bir açıdan değil farklı açılardan köylünün burjuvalaşmasının önüne geçen birkaç fonksiyonu kendinde toplamış bir sistem olarak Batıda modernleşmenin en önemli ayağından birini oluşturmuş olan köylü ve sipahiler açısından burjuvalaşmanın gelişimine yönelik tüm yolları tıkamış bir sistem olarak çalışıyordu.

Tımar sisteminin özellikle on altıncı yüzyıldan itibaren değişim geçirmeye başlayarak çözülmesi (Aysu 2020: 53-57) Tanzimat dönemi ile devletin toprakların tasarruf hakkını kişilerin emrine doğrudan vermesi gibi toprak rejiminde de kısmi değişim sonuçlarını yaratmıştır (Karpas 2021: 36; Mert 1991: 198). Bu değişim sonucu yaşadıkları bölgenin ileri gelenleri olarak devlet adına vergi toplayan ve siyasi anlamda hızla güçlenen ayan (eşraf) grubunun bir orta sınıf olarak doğuşuna Osmanlı devleti farkında olmadan yol açmıştır (Karpas 2021: 29). Fakat Avrupa coğrafyasından farklı biçimde “devletin memuru ve ortağı” olarak ortaya çıkan bu orta sınıfın özel mülkiyet hakkını elde etmesi Türk modernleşme sürecinin toplumsal veçhesinde yeni bir adım görünümü sunsa da ayanların modern anlamda tarımın ticarileşme ve sanayileşmesine neden olabilecek entelektüel donanımına sahip bir grup olmaması; modernleşme sürecinde merkezileşme adımlarını güçlendiren ve yeni kurulmuş olan modern okullarda yetişen bir bürokratik sınıfla karşı karşıya olmaları (Karpas 2021: 30-43) ve Osmanlı devletinin fırsat buldukça ayanların nüfuzlu olduğu bölgelere merkezden atadığı memurlarla ayanların nüfuzlarını kırma iradesindeki ısrarı (Mardin 2016: 111) gibi nedenlerle 19. yüzyıl başlarında II. Mahmut ve Tanzimat dönemlerinde merkezi devleti güçlendirmek adına ayanlar ortadan kaldırılıncaya kadar reaya üzerindeki artan gücüne rağmen tarımsal üretimin gelişimini sağlayacak ve modern burjuva ve tarımsal üretim sisteminin kapılarını aralayabilecek bir etkinlik gösterememiştir (Pamuk 2019: 213-14).

Ayanlar, etkin oldukları geniş taşra topraklarında tarımsal üretimi ve üretim ilişkilerini Avrupa'da olduğu gibi dönüştürmeyi düşünmek yerine geleneksel üretimi devam ettirerek tarımsal üretimin artığındaki paylarını artırmaya gitmişlerdir (Pamuk 2019: 159). Bununla birlikte, toplumun önemli oranı tarıma dayalı köy ekonomisinin dar sistemi içinde genellikle ayanın etkin olduğu bir yapıda yaşamaları nedeniyle söz konusu grupların geleneksel sistemin imkanlarının reformlar ile ellerinden çıkarılacağı düşüncesiyle yerel otoriteler olan bu gruplar tarafından köylüler Osmanlı devletinin özellikle son dönemlerindeki tarım reformlarına karşı da örgütlenmişlerdir (İnalçık, 2013: 69). Dolayısıyla özel mülkiyetin ortaya çıkması tarımın modernleşmesi bağlamındaki gelişimleri hızlandırması yerine ters yönde bir etkiye yol açmıştır.

Ekonomik güç ile siyasi güç arasındaki doğrudan ilişkiyi çok iyi kavrayan Osmanlı devletinin yönetici sınıfının ekonomik açıdan güçlenebilecek ve burjuvaziye dönüşebilecek her yapının şartlar ne olursa olsun engellenmesinin gerektiğine ilişkin ısrarlı düşüncesi (Karpaz 2021: 67) aynı dönemde, Avrupa'nın modernleşme serüveninin bir ayağında yer alan eşraf sınıfı sürecin siyasi ve toplumsal yönünü belirlerken, Osmanlı imparatorluğunda özel mülkiyeti bir güç haline dönüştürmüş ve bunu toplumsal hareketlilik adına kullanabilen zengin köylü ve eşraf sınıfının ortaya çıkmasını engellemiş (Mardin 2016: 237; Pamuk 2019: 214) ve dolayısıyla ayanların Batı Avrupa'daki gibi modernleşme sürecinde aktif rol oynayabilecek bir grup olarak gelişmesine izin vermemiştir (Mardin 2016: 111-12). Sonuçta, Osmanlı devleti kendi varlığını devam ettirmesi için Tanzimatın son dönemleri ile birlikte özel mülkiyet ve serbest teşebbüsü kerhen destekler görünerek orta sınıfa yol verse de (Karpaz 2021: 67) Avrupa'daki burjuva gelişim süreci ile mesafesini kapatmaya yarayacak, hatta karşılaştırılabilir bir durum ortaya çıkmamıştır.

2.3. Toplumsal İlişkilerin Denetimi: Lonca Sistemi ve Cemaat Duygusu

Genel itibariyle kent ve kasabalarda yer alan mal ve hizmet üretimine ilişkin iş kolları temelinde (Genç 2014: 289) esnaf örgütlenmesi Osmanlı toplumsal düzeninin bir diğer kesitini oluşturmaktadır (75). Lonca/hirfet adı altında örgütlenen (Baş 2019: 289) esnaf mal ve hizmet üretimi ile ilgili mesleki iş kolları esasına göre alt gruplara ayrılmış olarak üretimin gerçekleştirilmesi esasına dayalı bir sistem (Genç 2014: 289) biçiminde işleyen örgütlenme, üyelerinin ve toplumun haklarının korunması ve toplumsal düzeni ekonomik düzen çerçevesinde devam ettirmeyi amaçlıyordu (Baş 2019: 289-90). Tıpkı timar sisteminde olduğu gibi, lonca sistemi esnafın serbest üretim esasına göre çalışmasına izin vermemekte (Barkan 1985: 39), devletin kendileri için koymuş olduğu sınırlamalar ve kurallar çerçevesinde üretim faaliyetinde bulunmaktaydılar (İnalçık 2009: 257). Esnafın rekabet ortamı doğuracak biçimde istediği şekilde iş yeri açması kısıtlanarak iş yeri sayısı kentlerde sınırlandırılmıştı (Baş 2019: 289-90).

Futuvva (kardeşlik) ahlakına dayanan lonca/hirfet sistemi fiyat, ücret ve üretim gibi tüm ekonomik alanlarda rekabet (Çiftçi 2004: 22) ve kazancın artırılmasına yönelik hırsı sınırlamakta ve kapitalizmde görülen kazanç artırımına yönelik çabayı ahlaki bir eksiklik olarak toplumsal düzenin yıkım nedeni olarak görmekteydi (İnalçık 2009: 265). Kardeşlik ahlakında (futuvva) temellenen dayanışma ve ortak hareket etme kültürü sadece lonca sistemini düzenleyen bir unsur olmaktan öte Osmanlının uzunca bir döneminde ve Cumhuriyetin erken aşamalarında toplumsal bütünleşmenin temelinde yer almış olduğunu ve aşiretlerde de görüldüğünü vurgulayan Kemal Karpat bu kültürün temel özelliği olan toplumsal dayanışmayı “cemaat duygusu” ile açıklamaktadır (2021: 24).

Yeniçeri ocağının bir diğer adının cemaat olması (Karpat 2021: 24), köylülerin çoğunlukla kendilerini cemaat olarak adlandırması (29), lonca sisteminin cemaat duygusuna göre yapılandırılmış biçiminin diğer toplumsal ve kurumsal örnekleri olarak görülebilir. Cemaat duygusunun tezahürleri olan Lonca sistemi, yeniçeri ocağı, aşiret sistemi ve köylülerin kendileri cemaat biçiminde adlandırmaları pratikte Osmanlı devletinde toplumsal düzeni farklı toplumsal katmanlarda temellendirmek ve devletin gücünü pekiştiren bir tür “ulusal birlik” üretmek (Karpat 2001: 52) gibi siyasi ve toplumsal anlamda pragmatik açılardan oldukça elverişli işlevlere sahip olsa da Batı modernleşmesinin iki temel itici gücü olan bireyleşme (Kılıçbay 2001: 23-29) temelli sınıfsal farklılaşma ve sınıf mücadelesi (Karpat 2022: 24) süreçlerinin gelişiminde engel olarak işlev görmüştür

Devlet, iç ve dış ticareti ve dolayısıyla tüccarları başta İstanbul olmak üzere şehirlerin ve sarayın, ordunun ihtiyaçlarının sağlanması (provizyonizm) ve esnafın belirli ölçüde hammadde ihtiyacının temini noktasında bir araç olarak gördüğü ve iç ve dış ticaretten elde ettiği gümrük gelirleri (fiskalizm) nedeniyle her zaman desteklemekten yana olmuştur (Pamuk 2019: 164). Bu destek bağlamında tüccarlara esnaflara göre biraz daha fazla serbestiyet tanınmış olmasına rağmen sermaye birikimini hızlı bir biçimde büyütme imkanı vermeyen esnaflara uygulanan oranda kar tahdidi gibi sınırlamalar getirilmiş (Genç 2014: 71) ve iç vergilerin dış ticaret vergilerine oranla yüksek tutulması ile ticari burjuvazinin toplumda bir sınıf olarak ortaya çıkışını ciddi anlamda engellemiştir (Gevgilili 1972: 52).

Narh (fiyat kontrolü) ile üretilen ürünler (Karpat 2001: 89) ve özellikle erzak ticaretinde fiyatların devletin belirlediği düzeyde ve kalitede kalması sağlanarak (Berkes 1975: 233) toplum fiyat artış ve dalgalanmalarına karşı korunurken diğer yandan da kar yüzde beş ile on beş arasında tutularak sermaye birikimi ve karın belirli ellerde toplanması engellenmiştir (Genç 2014: 45). Bu bağlamda lonca üyeleri tarafından devlet fiyat artışını kontrol etmesi için sürekli davet edilmiş (İnalçık 2009: 266) ve böylelikle devlet ile lonca sistemi sermaye birikimin önüne geçmek üzere bir ortaklık yapmıştır.

Batı'da modernleşme sürecinde diğer toplumsal sınıflara göre ayrıcalıklı bir grup olarak devletin desteklediği ve böylece ön plana çıkmasının yolunu açtığı tüccar ve üreticilere karşın Osmanlı ekonomi politikasında (Bulut 2012: 76) toprakta devlet mülkiyeti ile loncalar ve ticaret üzerindeki devlet denetimi marifetiyle var olan toplumsal ve ekonomik yapıların çözülmesini temin edebilecek eğilimler denetim altında tutulmuş (Pamuk 2019: 178) ve bu denetim ve sıkı disiplin sistemi sanayileşmenin temel dinamiği olan özel girişimin gelişimini önleyici bir rol ifa etmiştir (Cihan ve Doğan 2007: 40).

Batı'da gerçekleşen Sanayi Devriminin Osmanlı üzerindeki ciddi etkisi, Osmanlı pazarından hammadde ve yarı mamul ürünlerin çekilmesine yönelik ticaret hacminin genişlemesi olmuştur (Pamuk 2019: 210). Osmanlı'nın modernleşen dünya ile temasında verdiği ilk tepki, ihracatın kontrollerinin artırılması yolunda olmuştur (Toprak 1995: 39). Uzun vadede Osmanlı İmparatorluğu bu temasla birlikte dar sistem şeklinde işleyen üretim kapasitesini artırmıştır. Fakat, üretim ve üretimden kaynaklı gelir artışının belirli ellerde sermaye birikimine dönüşme ihtimalini toplumsal refah temelli sistemi nedeniyle engellemiştir (Bulut 2012: 79). Bu çerçevede kişilerin sermaye birikimi Batı ile kıyaslandığında yok denecek kadar az gerçekleşmiş, az bir şekilde olan da devlet sektöründe ortaya çıkmıştır. (Özvar ve Genç 2021: 171-72)

1830'larda başlayan devlet eliyle ve askeri ihtiyaçların karşılanmasına yönelik Tanzimat döneminde genişleyen (Özvar ve Genç 2021: 182) ve II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte artan devlet eliyle milli sanayileşme hamlelerinde görülen çabalar Batı Avrupa modeli sanayileşme biçiminin hayata geçirilmesinden ziyade küçük çaplı tezgah üretim modeli anlayışına sıkıştırılmış olması (Bulut 2012: 82) ve Osmanlı üretim modelindeki temel düşünceden- bol, ucuz ve kaliteli mal üretimi- kaynaklanan ithal mallara karşı korumacı uygulamaların olmaması (Özvar ve Genç 2021: 176) sanayi gelişiminin ve sanayi bileşenlerinin modernleşme sürecinde oynayabileceği rolleri engellemiştir. Dahası, fiyat kontrolü, rekabetin sınırlandırılması, ithalatın teşvik edilmesi ve ihracatın zorlaştırılması (Genç 2014: 50), zenginleşenlerin mal varlığına el konulması (müsadere) uygulamaları (Bulut 2012: 71) bir bütün halinde provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm ilkelerinin oluşturduğu üçlü koordinat sisteminin tezahürü olan uygulamalar (Öztürk 2020: 128) olarak modernleşmenin temel uğraklarından sanayileşme, sermaye birikimi, özel mülkiyet, serbest piyasa gibi bileşenlerin tersi yönünde yapı ve dinamikler olarak işlev görmüştür (Cihan ve Doğan 2007: 28-29).

Diğer yandan, 1768-1918 yılları arasında gerçekleşen ağır yenilgilerle sonuçlanan savaşlar döneminin doğurduğu ekonomik zorunluluklar nedeniyle sermaye birikimine doğru gidebilecek mevcut birikimleri Osmanlı devleti eritmek zorunda kalmıştır. Bu çerçevede 1770'den itibaren savaş finansmanı için imalat sektörüne yönelebilmeye potansiyeli taşıyan ticari aktörlerin terekelerine müdahale ederek sermaye birikimini kontrol etmeye girişmiş ve bu

durum Türk modernleşme sürecinde sermaye birikiminin önündeki bir diğer ciddi engeli oluşturmuştur (Bulut 2012: 81; Özvar ve Genç 2021: 173).

Sonuç

Reform, rönesans ve aydınlanmadan neşet eden ve çeşitli alanlarda yaşanan değişim ve dönüşüme eşlik eden sanayi devrimi ve Fransız ihtilali gibi bir dizi düşünsel, toplumsal ve siyasal deneyimlerle ve spontane gelişmelerle şekillenen Batıda yaşanan modernleşme süreci ile Osmanlı İmparatorluğunun yönetsel bir inisiyatifle başlattığı modernleşme sürecini belirleyen neden ve temellerin farkının görülebileceği yer, Osmanlı ile Avrupa modernleşmesi arasındaki koşulların farkında işaretlenmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı/Türk modernleşmesi Batı modernleşmesinden pek çok konuda farklılıklar gösteren bir süreç deneyimlemiştir. Batı modernleşmesinin toplumsal bilinç, özneleşme, toplumsal sınıf ayrımı gibi modernleşmenin hem kurucu hem de itici unsurları olarak toplumsal tabanlı (Davison 2016: 14) ve bu tabanla etkileşimli siyasi dönüşüm muvacehesi Türk modernleşmesinde Batıdaki netlikte gözlemlenebilir bir resim oluşturmamaktadır. Bunun kuşkusuz başlıca nedenleri modernleşmenin merkezi olan Batının toplumsal, siyasal ve kültürel yapısı ile Osmanlı İmparatorluğunun idari, toplumsal, kültürel ve ekonomik yapı ve dinamiklerin farklılıkları bağlamında aranabilir. Bu farklılıklar kadar önemli bir husus Türk modernleşmesinin gerçekleşme biçimidir. Türk modernleşmesinin yukardan aşağıya doğru gerçekleşmesi (Ortaylı 1987: 25), modernleşmesinin toplumsal anlamda anlaşılması, deneyimlenmesi ve sahiplenilmesinde birtakım engeller yaratmış, bu durum Türk modernleşme tarihinde bütünlüklü bir yapının görünümünde kırılmalar doğurmuş ve uzunca sayılabilecek Türk modernleşmesi tarihinde gecikme ve yetersizliklerin sebepleri arasında değerlendirilebilecek nedenlerin önemli bir bölümünün belirleyicisini oluşturmuştur.

Batı modernleşmesi, birey odaklı özel mülkiyet, burjuvazi, serbest teşebbüs sanayileşme, rekabetçi ekonomi gibi temeller üzerinden gerçekleşmiştir. Fakat Türk modernleşmesinin başlatıcıları tarafından Osmanlı modernleşmesi devletin kurtarılması anlamında askeri modernleşme şeklinde düşünüldüğü ve algılandığı için birey, özel mülkiyet, burjuvazi gibi Batı modernleşmesinin maddi temellerinin konu edinilmemiş olması Türk modernleşme tarihinin belirleyici unsurlarının bileşkesini oluşturarak tüm sürecin yön ve yöntemini belirlemiştir. Bu durumun pek çok nedeni bulunmaktadır ve bu nedenler Türk modernleşme serüvenini doğru kavramak için temel oluşturur. Diğer bir ifadeyle Türk modernleşmesinin yukarıdan ve asker temelli, padişah, devletin yöneticileri ve asker-sivil bürokrat eliyle yürütülmüş olması, Batıda ortaya çıkan ve gelişen modernleşmenin tetikleyicisi, devam ettiricisi ve aynı zamanda beslediği, geliştirdiği sanayileşme, ziraatın ve ticaretin kapitalistleşmesi, bireyleşme, orta sınıf gibi bileşenlerinin Türk modernleşmesindeki görünümü modernleşmenin taşıyıcılarının arzu ettiği netliği sunmamıştır. Şüphesiz Türk

modernleşmesi sürecinde tüm bu bileşenlerin haklarında bilgi edinildikçe ve modernleşmenin zorunlu temelleri olarak algılanmasıyla zamanla yetersiz de olsa geliştirilmeye çalışılmıştır. Fakat buradaki temel fark, Batı modernleşmesinin tüm bu bileşenlerinin kendiliğinden ortaya çıkmasına karşın Türk modernleşmesinin Batıdan transfer edilmesi ya da devletin müdahalesi ile yaratılması yoluyla gerçekleşmesinde ortaya çıkmakta olması ya da bir diğer ifadeyle Batı modernleşmesinin toplumsal bir süreç olarak aşağıdan yukarıya doğru bir süreç; Türk modernleşmesinde ise yukardan aşağıya doğru bir uygulama şeklinde gerçekleşmesinde yatmaktadır. Bu gerçekleşme sürecinde Osmanlı imparatorluğunun toplumsal ve ekonomik düzeninin üzerinde yükseldiği zemin olarak toprak rejimi ve bu toprak rejimine bağlı olarak özel mülkiyetin olmaması; ekonomik ve toplumsal düzen ve yapıyı şekillendiren üç prensibin (provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm) toplumsal ve ekonomik dünyada Batıda yaşanan modernleşmenin rotasında yer alan sermaye birikimi, sanayileşme ve serbest piyasa ekonomisi için ters yönde etki etmesi; lonca sistemi ve bu sistemin sıkı kurallara tabi cemaat yapı ve işleyiş düzeninin modernleşmenin toplumsal ve ekonomik ilişkiler boyutunda ortaya çıkabilecek dönüşüm ve değişimlerin hızı ve yönüne engel oluşturması Batı modernleşmesini doğrudan transfer etmeye çalışan ve yukarıdan şekillenen Türk modernleşme sürecinin kısıtlayıcı toplumsal yapı, aktör ve dinamikler bileşkesi görünümü sunmaktadır.

Kaynakça

- Acar, Ş., Bir, A., Kaçar, M. (2016). Osmanlı'da Sivil Mühendis Yetiştirmek Üzere Açılan Hendese-İ Mülkiye Mektebi, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 17(2), 1-26.
- Ahmad, F. (1996). İttihatçılıktan Kemalizme 1996, F. Berktaç Baltalı (Çev.), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (2012). Modern Türkiye'nin Oluşumu, Y. Alogan, (Çev.), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akşin, S. (1988). Siyasal Tarih (1789-1908). Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti: 1600-1908 içinde (72-188)*, İstanbul: Cem yayınevi.
- Akşin, S. (2006). Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Ankara: İmge Kitabevi.
- Akşin, S. (2016). Kısa Türkiye Tarihi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akyıldız, A. (2012). Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alkan, M. Ö. (2004). İmparatorluktan Cumhuriyetle Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim. K. H. Kemal Karpat (Ed.), S. Taner (Çev.), *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si içinde*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Alkan, M. Ö. (2019). II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji. M. Bulut, M. E. Kala, N. Salık, M. Nar (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim içinde (309-367)*, İstanbul: İzü Yayınları.
- Alkan, N. (2019). Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kültür, Sanat ve Spor Alanlarında Yapılan Modernleşme Faaliyetleri. M. Bulut, M. E. Kala, N. Salık, M. Nar (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim içinde (369-397)*, İstanbul: İzü Yayınları.
- Altuntek, N. S. (1993). İlk Türk Matbaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), 191-204.

Osmanlı/Türk Modernleşmesi: Süreç Pratikleri ve Kısıtlayıcı Toplumsal Yapı/Aktör/ Dinamikler Bağlamında Bir Analiz

- Artuç, N. (2008). II. Meşrutiyetin ilanı, *Doğu Batı*, (45), 65-82.
- Avcıoğlu, D. (2001). *Türkiye'nin Düzeni*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aysu, A. (2020). *Osmanlı'da Tarım Politikaları*, İstanbul: Yeni İnsan.
- Barkan, Ö. L. (1979). Tımar, *İslam Ansiklopedisi (C. XII/I, 285-333)*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1985). Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41(1-4), 39-46.
- Baş, Y. (2019). Osmanlı Toplum Yapısı. S. H. Özkan (Ed.), *Osmanlı Tarihi I: Siyasi Tarih-Kültür ve Medeniyet (1299-1774) içinde (265-297)*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Berkes, N. (1972). *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi II*, İstanbul: Gerçek yayınevi.
- Berkes, N. (1975). *Türkiye İktisat Tarihi II*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, K. (1995). *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826), İstanbul: Eren Yayınları.
- Beydilli, K. (2007). Nizâm-ı Cedîd, *TDV İslâm Ansiklopedisi (Cilt. XXXIII, 175-178)*, Ankara: TDV.
- Beydilli, K. (2020a). Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn, *TDV İslam Ansiklopedisi (Cilt. XXXI, 513-514)*, Ankara: TDV.
- Beydilli, K. (2020b). Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, *TDV İslam Ansiklopedisi (Cilt. XXXI, 515-516)*, Ankara: TDV.
- Bulut, M. (2009). Reconsideration of Economic Views of a Classical Empire and a Nation-State During the Mercantilist Ages, *The American Journal of Economics and Sociology*, (68)3, 791-828.
- Bulut, M. (2012). Osmanlı Ekonomi Politikası'na Yeniden Bir Bakış, *bilig*, (62), 63-96.
- Cihan, A. (2004). *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul: Birey.
- Cihan, A., Doğan, İ. (2007). *Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum*, İstanbul: 3F Yayınları
- Çelik, Y. (2010). Nizam-ı Cedid'in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askeri Reformlarına Dair Tespitler. S. Kenan (Ed.), *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi içinde (565-590)*, İstanbul: İSAM.
- Çiftçi, C. (2004). Müşteri Memnuniyeti, Kalite ve Osmanlı Esnafı, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(7), 17-34.
- Davison, R. H. (2016). *Osmanlı Türk Tarihi 1774- 1923 Batı Etkisi*, M. Moralı (Çev.), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Demirci, A. (2008). 1908 Paramentosunda Meşrutiyetin Değerleri ve İlkeleri, *Doğu Batı*, (45), 83-104.
- Dinler, Z. (1983). Osmanlı'da Toprak Yapısı Mülkiyet Yapısı Selçuklu Toprak Düzeni, *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 1-27.
- Divitçioğlu, S. (2010). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

- Doğan, M. (2019). Asırlık Menfi Bir İmajı Yıkamak yahut Abdülhamid Tasavvurundaki Yüz Yıllık Dönüşüm, M. Bulut, M. E. Kala, N. Salık, & M. Nar (Ed.), Sultan II. Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim içinde (3-14), İstanbul: İzü Yayınları.
- Düzgün, Ş. A. (2021). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modernleşmenin Süreç Analizi, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (19), 18-36.
- Engin, V. (2013). Türk Modernleşmesinin İlk Safhaları. A. Kolay (Ed.) Türk Modernleşmesi içinde (11-22), İstanbul: Yeditepe.
- Faroqhi, S. (2011). Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603- 1839, F. Aytuna (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Findley, C. V. (2012). Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007, İstanbul: Timaş.
- Findley, C. V. (2016). Tanzimat. R. Kasaba (Ed.), Z. Bilgin (Çev.), Türkiye Tarihi Modern Dünyada Türkiye 1839-2010 içinde (37-66), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Fortna, B. C. (2005). Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam Devlet Ve Eğitim, P. Sıral (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fortna, B. C. (2016). II. Abdülhamid'in Saltanatı. R. Kasaba (Ed.), Z. Bilgin (Çev.), Türkiye Tarihi Modern Dünyada Türkiye 1839-2010 içinde (67-95), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Gencer, B. (2019). Haşin Modernlikten Narin Meşrûiyete İkinci Abdülhamid'in Meşrûiyet Siyaseti. M. Bulut, M. E. Kala, N. Salık, M. Nar (Ed.), Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim içinde (33-93), İstanbul: İzü Yayınları.
- Gencer, M. (2003). Jöntürk modernizmi ve "Alman Ruhunu", İstanbul: İletişim.
- Gencer, M. (2008). Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset ilişkileri, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 3(2), 354-369.
- Genç, M. (1989). Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 3(1), 175-186.
- Genç, M. (1999). 19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler, Divan, 1(6), 1-8.
- Genç, M. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gevgilili, A. (1972). Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar [Tarihsel Boyutlar İçinde Bir Yaklaşım Deneyi], Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, (24), 45-96.
- Gökçe, E. (2022). 1199/1784 Tarihli Bir Belgeye Göre Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn'da Eğitim Araç Gereçleri ve Diğer Eşyalar, Dünya İnsan Bilimleri Dergisi, 1(2), 1-18.
- Gündüz, M. (2008). II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru, Doğu Batı, (45), 149-170.
- Harvey, D. (2019). Paris, Modernitenin Başkenti, B. Kılınçer (Çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Hülagü, M. (2008). Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu, İstanbul: Yitik Hazine Yayınevi.
- İhsanoğlu, E. (1998). Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri. İçinde Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi (C. 2, 223-361), İstanbul: IRCICA.
- İhsanoğlu, E. (2010). Osmanlılar ve Bilim, İstanbul: Etkileşim.

Osmanlı/Türk Modernleşmesi: Süreç Pratikleri ve Kısıtlayıcı Toplumsal Yapı/Aktör/ Dinamikler Bağlamında Bir
Analiz

- İnalçık, H. (2008). II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor, Doğu Batı, (45), 11-16.
- İnalçık, H. (2009). Devlet-i 'Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalçık, H. (2012). Tımar, TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 41, 168-173), Ankara: TDV.
- İnalçık, H. (2013). Osmanlı ve Modern Türkiye, İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnalçık, H. (2022). Kısa Osmanlı Tarihi: Osmanlı İmparatorluğu Tarihine Kuşbakışı, İstanbul: Kronik Kitap.
- Kalaycıoğlu, E., Sarıbay, A. Y. (2000). Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme. E. Kalaycıoğlu, A. Y. Sarıbay (Ed.), Türkiye'de Politik Değişme ve Modernleşme içinde (3-22), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Karagöz, M. (1995). Osmanlı Devleti'nde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839). OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 6(6), 173-194.
- Karal, E. Z. (1995). Osmanlı Tarihi: Islahat Ferman-ı Devri (1861-1876): C. VII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karpat, K. H. (2001). Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk, R. Boztemur (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, K. H. (2004a). Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak. K. H. Karpat (Ed.), T. Sönmez (Çev.), Osmanlı Geçmişi Ve Bugünün Türkiye'si içinde (19-50), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karpat, K. H. (2004b). Türkler Osmanlı Atalarını Hatırlıyorlar. K. H. Karpat (Ed.), T. Sönmez (Çev.), Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si içinde (1-18), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karpat, K. H. (2006). Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, D. Özdemir (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Karpat, K. H. (2012). Kısa Türkiye Tarihi: 1800-2012, İstanbul: Timaş.
- Karpat, K. H. (2021). Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2022). Osmanlıdan Günümüze Edebiyat ve Toplum, G. Ayaş (Çev.), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kazancıgil, A. (2000). Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm. E. Kalaycıoğlu, A. Y. Sarıbay (Ed.), Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme içinde (137-154), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Kenan, S. (2010a). Osmanlıların III. Selim Döneminde Eski Düzendeki Yeni Sisteme Geçiş Arayışları: Giriş. S. Kenan (Ed.), Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi içinde (13-23), İstanbul: İSAM Yayınları.
- Kenan, S. (2010b). III. Selim Dönemi Eğitim Anlayışında Arayışlar. S. Kenan (Ed.), Nizam-ı Kadim den Nizam-ı Cedid'e III Selim ve Dönemi içinde (129-163), İstanbul: İSAM Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (2001). Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti, Ankara: İmge Kitabevi.

- Korkmaz, Ş. (1999). İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası, *Dini Araştırmalar*, 2(5), 285-297.
- Kunt, M. (1988). Siyasal Tarih (1600-1789). S. Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti: 1600-1908 içinde* (C. 3, 11-69), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kuyaş, A. (2008). II. Meşrutiyet, Türk Devrimi Tarihi ve Bugünkü Türkiye, *Doğu Batı*, (45), 49-65.
- Lewis, B. (1993). Modern Türkiye'nin Doğuşu, M. Kıratlı (Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mardin, Ş. (1990). Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler II, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2016). Türk Modernleşmesi: Makaleler 4, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mert, Ö. (1991). Âyan, TDV İslam Ansiklopedisi (C. 4, 195-198), Ankara: TDV Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1987). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul: Hill Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2007). Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2019). Osmanlıda Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu (Seçme Eserleri II), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztürk, M. (2020). Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi I, *Bellek Journal of Hatay Mustafa Kemal University Department of History*, 2(2), 122-147.
- Özvar, E., Genç, M. (2021). Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar (C. 1), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Pamuk, Ş. (2019). Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, M. V. (2006). Divan-ı Hümayun'dan Meclis Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama. H. İnalçık, M. V. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu içinde* (255-265), İstanbul: Phoenix Yayınevi.
- Şakul, K. (2005). Nizâm-ı Cedid Düşüncesinde Batılılaşma ve İslami Modernleşme, *DÎVÂN İlmî Araştırmalar*, (19), 117-150.
- Şen, A. (1995). İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fi-Nizam'ül-Umem, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1999). Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları. G. Eren (Ed.), *Osmanlı içinde* (C. 4, 331-345), İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.
- Timur, T. (1985). Osmanlı ve 'Batılılaşma', *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (C. 1, 139-146), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toprak, Z. (1995). Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat- Milli Burjuvazi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Topdemir, H. G. (2002). İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1960). Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul: Yedigün Matbaası.
- Turhan, M. (1994). Kültür Değişimleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik, İstanbul: İFAV.
- Vurgun, A. (2020). Maarifperver Sultan II. Abdülhamid, İstanbul: Yeditepe.
- Yazıcı, S. (2019). Osmanlı Modernleşmesi. A. Şimşek (Ed.), *Modern Türkiye Tarihi içinde* (33-57), Ankara: Pegem Akademi.
- Yeşil, F. (2010). III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Layiha Üzerine Notlar, *Belleten*, 76(275), 75-146.

Osmanlı/Türk Modernleşmesi: Süreç Pratikleri ve Kısıtlayıcı Toplumsal Yapı/Aktör/ Dinamikler Bağlamında Bir Analiz

Ziyade, H. (2003). Osmanlı Devleti'nin Laikleşmesinde Bürokratların Rolü, E. Baş (Çev.), AÜİFD, XLIV (2), 301-323.

Zürcher, E. J. (2000). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Y. S. Gönen (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

